

FRØÐI

2 / 2020 26. ÁRG.KR. 48,-

HEIÐURSKVØÐUR TIL JENS-KJELD *úr øllum heiminum*

Les eisini

TEY ELDRU OG
KORONUTÍÐIN
SEINÁRIN AV
KORONU

BOTNDJÓRASAMFELAGIÐ
ÁVEGIS ALTJÓÐA KRØVUM
FØROYSKIR
FÓLKANAVNASÍÐIR

KETTAN OG
SMÁFUGLURIN
HERVILIGU
ORMAÁRINI

9 771395 004003

Frøði hesaferð!

Tað fer sjálvandi ikki aftur við borðinum hjá ritsjórnini á Frøði, at Jens-Kjeld Jensen í heyst fekk Norðurlendsku umhvørvisvirðislønina. Jens-Kjeld hevur sum fáur dugað at miðla eygleiðing, vitan og gransking og ikki minst at gera vart við avleiðingarnar, tað fær, tá ið vit gera okkum inn á natúrini. Jens-Kjeld hevur somuleiðis verið sera trúgvur høvundur í Frøði, altíð klárur fleiri mánaðir áðrenn útgávudag við eini nýggjari grein - í hesum blaðnum við grein um grøðiskel av sepiahøggslokki. Tí er tað við virðing fyri viðurkenningini, at Sjúrdur Hammer hesaferð skrivur um Jens-Kjeld og at vit somuleiðis geva rúm fyri heilsanum úr alskyns heraðshornum. Hjartaliga til lukku, Jens-Kjeld.

Í kjalarvørrinum á koronufarsóttini eru longu fleiri granskingarverkætlanir gjørdar og aðrar eru ávegis. Eina Eliassen skrivur grein um gransking, ið hon hevur gjørt av umstøðunum hjá teimum eldru í koronutíðini. Maria Skaalum Petersen hevur tikið saman um kanning, sum hon hevur staðið fyri um seinárin av koronu. Grein um evnið var almannakunngjørd 30. november 2020 í altjóða tíðarritinum Clinical Infectious Disease.

Bæði í 1923 og aftur í 2018 funnu fólk grøðiskeljar í fjøruni í fleiri bygdam. Talan er um skel av sepiahøggslokki, sum ikki er vanligur um okkara leiðir. Jens-Kjeld Jensen skrivur um hesar merkisverdu eygleiðingar, har vit fáa at vita, at eisini í umleið 1850 lógu fólk í Føroyum inni við slíkum grøðiskeljum.

Fyrsta stig ið er nú tikið at hava umhvørvis eftiransing á føroysku firðunum. Tað snýr seg um botndjórasamfelagið. Heidi S. Mortensen skrivur grein um verkætlan, har málið er at fáa umhvørvis eftiransing, ið lýkur altjóða krøv.

Gamalt var, at eingin fekk fleiri enn eitt navn. Men í 18. öld tók seg líðandi upp síðurin at geva fleiri nøvn, í fyrstani oftast bara tvey nøvn. Sum frá leið fingur vit ymsar fólknavnasiðir. Anfinnur Johansen hevur granskað í teimum ymisku navnasamlingunum og hevur gjørt navna samanberingar í 1851-55 og 1951-1955.

Óvist er, hvussu stóra ávirkan kettan í Føroyum hevur á smáfuglastovnin. Nógvir fuglar doyggja, áðrenn teir røkka kynsbúnan aldur. Diana Krossá Kongsbak skrivur grein um, hvat kortini kann gerast fyri at tálma veiðuni hjá kettu.

Vit hava hoyrt um hervilig ormaár, tá ið so nógv avkom av ormafirvaldi var í bø og haga, at seyður og neyt doyðu í hungri. Helgi Jacobsen hevur skrivað grein um hetta fyrbrigdi. Hann setur árlust á fleiri av teimum ringastu ormaárunum og letur sýslumenn og føroysku bløðini siga okkum, hvussu stóran skaða ormurin gjørdi.

Makrelur er heilsugóður fiskur, ið fólk fegin vilja hava á matarlepan. Men smáveran kudoa kann við sínari hjáveru órógvga makrelættin, ið tú hevði ætlað tær. Makrelurin gerst bleitur. Dánjal Petur Højgaard hevur kannað upprunan til kudoa og vísir á, at umrødda smáveran eisini er í øðrum fiskasløgum.

Í seinastu greinini venda vit aftur til koronu, men nú snýr tað seg um kyn og bendingarhátt hjá innlæntum navnorðum sum t.d. koronu. Tað er Hjalmar P. Petersen, sum skrivur grein um hetta, og hann spyr, um formar sum *koronain* og *koronaini* er heilbregðin grammatikk, ella um hetta er fullkomin órøkt og snertur fyri føroyska mállæru.

Frøði ber lesarum sínum nógvan vísan lesnað í lottum hami, og vit ynskja øllum góðan lesihug.

16

4

15

32

Innihald

4 HEIÐURSKVØÐA TIL JENS-KJELD JENSEN
Sjúrdur Hammer

10 TEY ELDRU OG KORONUTÍÐIN
Eina Eliassen

15 SEINÁRIN AV KORONU
Maria Skaalum Petersen

16 GRØÐISKEL FRÁ SEPIAHØGGUSLOKKI
Jens-Kjeld Jensen

19 BOTNDJÓRASAMFELAGIÐ – DÁLKINGARKELDUR OG
VISTFRØÐILIGAR BROYTINGAR
Heidi S. Mortensen

24 FØROYSKIR FÓLKANAVNASIÐIR 1851-55 OG 1951-55
Anfinnur Johansen

32 ÁVIRKANIN HJÁ HÚSKETTUNI Á SMÁFUGLIN
Diana Krossá Kongsbak

36 TEY HERVILIGU ORMAÁRINI
Helgi Jacobsen

42 KUDO A Í FISKI – SO FÆRT TÚ SÚPAN!
Dánjal Petur Højgaard

44 ORÐGRUNDAÐ BENDING OG KORONA
Hjalmar P. Petersen

FRØÐI 2 / 2020

NORÐURLENDSKT UMHVØRVISMERKI
Svanamerktur prentlutur 541 705

FØROYA FRØÐSKAPARFELAG
GEVUR FRØÐI ÚT
© Føroya Frøðskaparfelag og høvundarnir.
Frøði er fólksligt vísindablað, sum kemur
út tvær ferðir árliga.

Upplag 1.300
ISSN 1395-0045
Forsíðumynd: Jens-Kjeld Jensen við Bøsdalafoss.
Mynd: Marita Gullklett
*Loyvt er at endurgeva út Frøði,
um vísir verður til heimildina.
Verða heilar greinir endurgivnar,
má avtala genast.*

AVGREIÐSLA
Jarðfeingi, J. Paturssonargota 32-34
Postsmoga 3059
FO-110 Tórshavn
Tlf. 357000
teldupostur: frodi@jf.fo

RITSTUÐLAR
Frøðskaparsetur Føroya
Tjódskjalasavnið
Tjódssavnið
Landsbókasavnið
Havstovan
Heilsufrøðiliga Starvsstovan
Jarðfeingi
Umhvørvisstovan

NÝGGIR HALDARAR
kunnur tekna seg hjá avgreiðsluni.

ELDRI ÚTGÁVUR AV FRØÐI
fáast við at venda sær
til avgreiðsluna.

GREINIR TIL BLAÐIÐ
Fólksligar, vísindaligar greinir kunnur
sendast ritstjórnini. Skrivlig høvundaleið-
beining fæst frá avgreiðsluni.

LÝSINGAR TIL FRØÐI
Er áhugi fyri at lýsa í blaðnum, setið
tykkum tá í samband við avgreiðsluna,
telefon 357000
fax 357001
teldupostur: frodi@jf.fo

LÝSINGARPRÍSUR
Heil síða: kr. 5.000,-
Hálv síða: kr. 3.000,-

RITUMBOÐSRÁÐIÐ
Erling Isholm, Frøðskaparsetur Føroya
Erla Olsen, Frøðskaparsetur Føroya
Sámal Tróndur Johansen, Tjódskjalasavnið
Björg Mikkelsen, Heilsufrøðiliga
Starvsstovan
Maria Dam, Umhvørvisstovan
Lis Mortensen, Jarðfeingi
Eilif Gaard, Havstovan

GRAFISK FRAMLEIÐSLA
OG PRENT: Føroyaprent

SAMSKIPARI
Helgi Jacobsen

RITSTJÓRN
Zakaris Svabo Hansen *ábyrgd*
Birgitta Andreasen
Erling Isholm
Katrín Hoydal
Kim Bergkvist

FRØÐSKAPARFELAG FØROYA
Heimasíða: www.froedskaparfelag.fo
Limagjald: 300 krónur um árið, at gjalda á
konto í Eik Banka 9181-495.171.0
SWIFT code: EIKBFOTE,
Iban-no: F056 9181 0004 9517 19
Minnist til at viðmerkja navn.

Sjurður Hammer
SjurdurH@us.fo
Lívfrøðingur
Umhvørvisstovan

HEIÐURSKVØÐA TIL JENS-KJELD JENSEN

Náttúrunørdur, fuglafrøðingur, útstappari, lúsasamlari, ringmerkjari, eiturkoppasamlari, fossilsamlari, músafangari, plantufrøðingur – mong eru arbeiðsheitini hjá Jens-Kjeld Jensen. Í sambandi við stóra heiðurin, tá ið Jens-Kjeld Jensen fekk tillutað Norðurlendsku umhvørvisvirðislønina í heyst, verður sjóneykan sett á Jens-Kjeld og hansara gransking innan føroyska náttúru. Og vit hava vent okkum til ymsar granskarar um allan heim, sum geva sítt perspektiv á lívlanga arbeiðið hjá bæði Jens-Kjeld Jensen og Maritu Gulklett.

Eitt tað fyrsta, sum vert er at leggja til merkis, tá ið hugt verður at granskingini, sum Jens-Kjeld hevur latið eftir seg, er, at hon er sera fjølbroytt og fevnir breitt. Tað er sera óvanligt hjá granskarum at hava so breiðan áhuga og framvegis vera opin fyri nýggjum áhugaverdum hypotesum. Tony Martin, professari úr Skotlandi, nevni, at

„Jens-Kjeld er ein av sera fáum vísindafólku, sum tykjast at vita alt um alt; hvør annar kundi so lyriskt tosað líka nógv um blómuflugur sum lunda?“

Hetta fylgir eisini hansara persónleika, tí at hann hevur mangan sagt, at alt við náttúruni hevur hansara áhuga. Høg sum lág hava verið á gátt hjá honum fyri at bera honum onkran eiturkopp ella okkurt kykt.

Nágreiniligu orsökina, hví og hvussu hesin danin á sinni avgjørdi at seta seg niður í Nólsoy, kenni eg ikki, men tilvild var tað ikki. Tað eru fá onnur støð í Føroyum, har tað er eitt tilíkt andaligt frælsi at vera og trúgva tí, tú vilt, og har tú hevur eina so potentu blanding av hámentan og siðvenju sum í Nólsoy. Er tað hugsandi, at í Nólsoy fær ein frið at nördast í tí, sum hugurin stendur til?

„Seint á vári í 1976 vitjaði eg Føroyar orsakað av fuglaáhuga. Niels á Botni hevði longu tá kunnað meg við sín sannlíka eftirfylgjara úr Køge, Jens-Kjeld Jensen. Hann var eftir stuttari tíð blivin ein høvuðspersónur í føroyskari náttúrufrøði. Tá ið eg vitjaði hann í Nólsoy, hevði Jens-Kjeld fingið ein mása, sum var deyður umborð á einum fiskiskipi á Føroya banka. Vit vóru skjótt samdir um, at talan var um ein Heygsmása (Leucophaeus pipixcan), ein fugl sum eg kendi úr Amerika, men ein sera sjáldsamur gestur í Norðurevropa. Hesin fuglurin nærst í norður-amerikansku preriuni og flytur í ein útsynning og er vanliga á vetrarvíst í Kyrrahavinum fram við suðuramerikansku strondini. So hvussu var hesin fuglurin endaður í Føroyum? Jens-Kjeld og eg skiftu orð um hetta aftur og fram, og til endans vóru vit samdir um, at helst var hann farin ov langt suður og var komin yvir til atlantisku síðuna av Suðuramerika og var síðan byrjaður sína vanligu ferð í ein landnyrðing og endaði sostatt í Føroyum og á verkstaðnum hjá Jens-Kjeld. Løgið, at 26 ár seinni kom ein annar Heygsmási til Føroya og at hann akkurát kom í Nólsoyar havn at liggja, har hann hitti Jens-Kjeld. Eg skilji, at Jens-Kjeld dámdi betur at mæta tí livandi fuglinum, tó at tað tók mong ár, at hesin sjáldsami gesturin kom fram við Føroyum. Tveir serstakir einstaklingar móttust í Nólsoy.“ – Philippe Grandjean, professari, USA.

Tony Martin, professari, Skotlandi

Philippe Grandjean, professari, USA

Vísindaligar greinar

Seinastu árin er tað blivið alsamt vanligari, at trýst verður lagt á granskarar at leggja fram sína gransking í vísindaligum greinum, og tað er eitt drúgt kjak um, hvat er rætt og rímligt at vænta av granskarum í mun til avrik. Innan náttúrugransking hevur Jens-Kjeld Jensen gingið á odda at fáa givið út smærri greinar um føroyska náttúru, bæði í Fróðskaparritum, men eisini í mongum fjølbroyttum tíðarritum. Um leið 60 vísindaligar greinar er tað blivið til gjøgnum

Ricardo Palma, ph.d.,
Ný Sælandi.

árin, alþó vísindaligar greinar, sum hann ofta hefur skrivað saman við øðrum granskarum.

„Okkara arbeiðssamband og vinalag gongur heili 30 ár aftur í tíðina, tá ið ein starvsfelagi bað Jens-Kjeld savna fuglalýs og senda tær til mín at eyðkenna. Ikki bara var Jens-Kjeld førur fyri at gera tað, men eftir umbøn frá mær lærði hann seg eisini at fyrireika og montera tær á glasplátur. Tað gjørdi hann sera begnisliga og hetta gav eitt framúr gott úrslit. Eftir nógv ár av lúsapakkum aftur og fram millum Føroyar og Ný Sæland høvdu vit í 2005 nóg mikið av tilfari til at skriva ein fullkomnan lista yvir øll lúsaløgini, sum eru funnin í Føroyum.“ – Ricardo Palma, ph.d., Ný Sælandi.

Jørgen Lissner, ph.d.,
Danmark

Eitt er so tað, at arbeiðssemi hjá granskarum kann mátast í, hvussu nógv vísindaligar greinar koma út. Men vilja vit vita, hvussu viðkomandi ella spennandi henda granskingin er, so er at spyrja, hvussu nógv ella ofta verður henda granskingin siterað? Sambært Google Scholar er granskingin hjá Jens-Kjeld siterað 1433 ferðir.

„Teirra heimasíða, sum verður røkt av Maritu, gevur eitt gott yvirlit yvir teirra fjølbroyttu áhugamál og servitan. Jens-Kjeld er ein serstakur náttúrufrøðingur, sum gleðiliga deilir sína vitan við onnur. Hansara styrki er eftir mínari meining fokusið at granska vanliga fauna og flora í Føroyum, har tað áhaldandi er tørvur á meir vitan til eitt nú náttúruverju, tó at sjáldsamir gestir eisini fanga hansara áhuga. Eygleiðingar hjá Jens-Kjeld eru brúkiligar fyri eina breiða fjøld, ikki bara í Føroyum, men eisini í útlandum ígjøgnum fruktagóð samstørv við ymiskar granskarar, samstørv sum hava spent seg yvir 35 ár. Føroyar eru serstakliga hepnar at hava ein so arbeiðssaman granskara, sum ikki bara savnar inn og økir um vitanina um føroyska náttúru, men eisini deilir tað út til ágóða hjá nógvum øðrum.“ – Ævar Petersen, ph.d., Íslandi.

Runt roknað kann tað sigast, at seinastu árin er gransking hjá Jens-Kjeld annað ella triðja hvønn dag siterað í onkrum tíðarriti úti í heimi. Tað er soleiðis,

at náttúruvísindi áhaldandi vaksa og víðka um okkara fatan fyri náttúruni.

„Mitt samstarv við Jens-Kjeld byrjaði fyri yvir 10 árum síðani ígjøgnum ein felags vin, Kaj Nissen, sum spurdi, um eg var áhugaður at eyðmerkja nakrar føroyskar eiturkoppur. Hetta førði við sær eitt gott samskipti við Jens-Kjeld, sum yvir nógv ár hefur sent nógvar pakkur við eiturkoppum, sum antin hann ella onnur av hansara stóra netverki í Føroyum hava funnið. Serliga Rodmund á Kelduni og Dánial Jespersen standa framúr sum idnir samlarar, men eisini er tilfar, innsavnað av Náttúrugripasavninum av Leivi Janusi Hansen og William Simonsen, blivið kannað. Eg vitjaði sjálvur í Føroyum í 2010, 2012 og 2014 fyri at savna inn fleiri sløg. Tá havi eg notið gott av gestabliðni frá Jens-Kjeld og Maritu. Tó var tað avbjóðandi hjá mær at fylgja við høgu gonguferðini hjá Jens-Kjeld, tá ið vit vóru útfærðir til at savna eiturkoppur. Hetta innsavningararbeiðið bleiv til vísindaliga útgávu av føroyska kekklistanum av eiturkoppum. Okkara kanningar lögdu 15 sløg aftrat, sum higartil vóru ókend í Føroyum, og talið av eiturkoppasløgum í Føroyum gjørdist sostatt 90, umframt at 24 sløg helst vóru innflutt av ósketni. Alt hetta arbeiðið hevði ikki verið gjørligt uttan tann fasiliterandi leiklutin hjá Jens-Kjeld, sum samstundis var drivin av einum ídnum áhuga fyri náttúruverju.“ – Jørgen Lissner, ph.d., Danmark

Samskipti og gestabliðni

Tað er longu sagt ofta, men tað at tað hefur borið til hjá einum glaðum amatør úti í Nólsoy at vinna umhvørvirvirdisløn Norðurlandaráðsins er eitt úrslit av óvanligum arbeiðssemi og forvitni. Men tað er týðningarmikið ikki at gloyma, at hetta arbeiðið í stóran mun hefur verið eitt samstarv við aðrar granskarar um allan heim. Eitt samstarv, sum bara hefur verið gjørligt orsakað av einum álitisvekjandi og seriosum sambandi, sum er uppbyggt við brævasamskipti, gjøgnum telefon og seinnu árin við telduposti og heimasíðuni, sum serliga Marita Gulkklett hefur staðið fyri og sniðgivið.

„Jens-Kjeld og Marita hava vist mær sera stórt gestabliðni, tá ið eg havi verið í Føroyum og kannað

Í 2013 gjørdi filmsframeiðarin Mike Day filmar úr Føroyum. Her filmar hann Jens-Kjeld Jensen á Sjósavninum. Mynd: Marita Gulkklett

havhest fyri plast. Hetta vóru langir dagar í kjallaranum á Náttúrugripasavninum. Eg havi sera djúpa virðing fyri tí livlanga áhuganum, sum hetta parið hefur víst fyri at granska náttúruna og at verja hana og í sínum treytaleysa stuðli til ein fremmandan sum meg. Skjött fari eg frá við eftirløn úr mínum formliga starvi á Wageningen Marine Research í Niðurlondum. Men sum eftirløntur vóni eg at halda samskipti og vitja Jens-Kjeld og Maritu í nógv ár afturat. Vit hava arbeiðt saman um fleiri vísindaligar greinar og nógvar aðrar eru á veg!“ – Jan Andries van Franeker, ph.d., Niðurlondum.

„Eg eri so sera fegin at frætta um vel uppibornu virðislønina til Jens-Kjeld. Hann er ein náttúrufrøðingur við einari ógloymandi og smittandi entusiasmu og einum eldhuga fyri at læra og skilja, sum sera fá eru vælsignað við. Tað eru nógv ár, síðani eg var í Nólsoy, men eg minnst tað, sum var tað í gjár, at Marita og Jens-Kjeld bjóðaðu mær inn í sítt heim, aðrenn vit fóru at stíggja

legendariska og rúnabindandi drunnhvítabolið í Nólsoy.“ – Tony Martin, professari, Skotlandi.

„Eg var ein dag í mars 2017 úti við Jens-Kjeld og gekk fram við havhestaklettunum og drunnhvítabolinum í Nólsoy. Vit tosaðu um fugl, oynta og mangt annað. Hansara vitan var ótrúlig eins og hansara ynski at verja oynta og hennara fuglali.“ – Alex Bond, ph.d., Onglandi.

Alex Bond, ph.d.,
Onglandi.

At leggja lunnar undir framtíðar gransking

Tó at vísindaligar útgávur sum greinar og bókur eru tað, sum fólk síggja og leggja til merkis, so eru slík avrik eitt úrslit av sera nógvum innsavningararbeiði – bæði sum notat ella innsavning av náttúrugripum, og hetta grundleggjandi arbeiði sær Jens-Kjeld sum sítt serliga stóra íkast til granskingina. Umframt at eiga sín lut í teimum flestu kekklistunum av ymiskum smádýrum og øðrum í Føroyum seinastu mongu árin, so hefur hann uppbyggt eitt tað størsta savnið av lúsum, sum ivaleyst fara at koma framtíðar granskarum til góða.

Tom Birkhead, professori, Onglandi

„Eg kendi fyrst bara Jens-Kjeld sum eitt navn á einari fjarskotnari oyggj. Starvsfelagin hjá mær Nicola Hemmings og eg vóru í gongd við eina kanning av sádkyknum á eggjablommunum hjá sjófugli og vildu sera fegin kanna drunnhvítaegg. Vit høvdu frætt, at í ringmerking kann tað koma fyrri, at drunnhvíti verpur í fugluposarnar, og vit hugsaðu, at hetta var ein upplagdur máti at fáa hendur á nøkrum eggum. Jens-Kjeld kláraði at skaffa ikki ferri enn seks slík egg, og blomman á teimum var fyrreikað nágreiniliga, sum vit høvdu biðið hann um. Eg mótti honum í 2019, og eg má siga, at eg havi ongantíð møtt nøkrum heilt sum honum; sjarmerandi, sera væl vitandi og spentur at samstarva, við handalagi sum hjá einum vísindamanni og áráði sum hjá einum skúladreingi. Hann er ein serstakur maður, sum uppiheldur sær á einari næstan einstakari nisju í Føroyum og er eitt satt vitanarsavn av fuglafrøðiligari vitan. Eg vóni, at hann hevur ein ella tveir eftirfyljarar í hølunum!“ – Tim Birkhead, professori, Onglandi

Heimasíðan, sum Marita hevur bygt upp og røkt ollum árinum, hevur hvørja viku um leið 2500 vitjanir. Heimasíðan er sostatt blivin teirra vangi út í heimin við túsundtals myndum og teirra regluligu støðumetan av, hvussu náttúran í Nólsoy og Føroyum hevur tað.

„Eg eri imponeraður av hansara lívlanga áhaldni at halda eyga við noringini og vælveruni hjá sjófugli í Føroyum, og at hann áhaldandi breiðir út sínar eygleiðingar og væl grundaðu hugsanir um hótanir, bæði fyri almenningin og fyri vísindini. Í mongum av hansara nágreiniligu kanningum um føroyskan sjófugl hevur hann veitt bæði okkum og tí vísindaliga umhvørvinum sum heild sera virðismiklar kanningar og náttúru-dátur, sum uttan iva fara at hava stórt virði langa tíð eftir at vit eru farin foldum av. Av serligum týðningi eru hansara nágreiniligu og gjølligu kanningar av sjófugli, sum kemur úr Noregi, Bretlandi og aðrastaðni, og sum er í Føroyum um veturin. Slik vitan er serstøk og hevur lagt lunnar undir kanningar, sum annars høvdu verið ógjørlegar hjá okkum“ – Tycho Anker Nielsen, ph.d., Noregi

Ein stórir partur av tí grundarbeiðinum, sum er gjørt innan fuglagransking í Føroyum, er ringmerking, sum Jens-Kjeld hevur umsitið í Føroyum í mong ár. Hann hevur sjálvur ringmerkt yvir 25.000 drunnhvítar, sum man vera heimsmet ella nærum tað.

„Jens-Kjeld hevur ringmerkt tiggjutúsundatal av fuglum í Føroyum og nógv mest av drunnhvítu í Nólsoy. Hesin stóri innsatsurin hevur verið eitt stórt ikast til okkara fatan av drunnhvítanoringini og verjuni av teimum. Jens-Kjeld er somuleiðis tann persónurin, sum hevur givið mest til fatanina av, hvussu spurvafuglar koma til Føroya við tí stóru Helgolandsrúsunum í Nólsoy. Vit á Zoologisk museum í Keypmannahavn eru sera takksom fyri tað stóra arbeiðið, sum Jens-Kjeld hevur gjørt“ – Jesper J. Madsen, Danmark

Frá granskara til aktivist

Jens-Kjeld kennir seg ivaleyst aftur í sitatinum frá heimskenda apugranskarinum Dr. Jane Goodall sum herfyri segði: „eg fór út sum vísindafólk, men kom aftur sum aktivist“. Tað er kanska ikki so undranarvert, at ein áhugi fyri náttúruni mennist til at ynskja at verja hana. Og eisini á hesum økinum hevur Jens-Kjeld verið fyrimyndarligur at varpa ljós á avbjóðingar og hótanir móti náttúruni, á dálking og hvussu innflutt djór og plantur hótta náttúruna.

„Hann er náttúrusamvitskan í Føroyum. Hann kennir plantu- og djóralívið í oyggjunum sum eingin annar og hevur altíð lagt í teirra lagnu og teirra hótanir. Utan hansara arbeiði í nógv ár hevði villa náttúran í Føroyum heilt avgjørt verið fátækari.“ – Lech Stempniewitz, professori, Póllandi

„Náttúran í Føroyum hevur ikki brúk fyri enn einari virðisløn“

Tá man kennir støðuna, sum Jens-Kjeld hevur til náttúruverju, so skerst ikki burtur, at hesin heiður og tann eldhugur, sum hann umboðar, stendur í einari rættliga sterkari andsøgn við almennu og politisku líkasæluna við náttúruna í Føroyum. Náttúran og umhvørvið hava verið ein politisk kastibloka, sum hevur verið lögð saman við og gloymd burtur í tungum og stórum málsøkjum so sum mentamálum, heilsumálum og nú vinnumálum.

„Jens-Kjeld er ein maður, sum er góður við fólk og djór. Hann roknar ymisk djórasløg sum sambúgvár á hesari lítlu og viðbreknu gongustjórnu. Hann viðurkennir, at veiða og heysting av náttúruni er ein fortreyt fyri mannalívi, og at eitt samband við náttúruna er alneyðugur partur í tí at trívast sum menniskja. Hann er skeptiskur um menniskjans virksema, sum hótir lívið hjá verum í náttúruni, men viðurkennir, at onkur sløg mugu haldast í skák fyri vælferðina hjá øðrum – eisini tá hetta merkir at avmarka tað frælsa lívið hjá hesum.“ – Maria Dam, ph.d., Føroyum

Tí man heiðringin av Jens-Kjeld kennast rættliga ørkymlandi, tí uttan mun til vinstra ella høgra, loysing ella samband, so mugu vit bara staðfesta, at Føroya løgting og Landstýrið hava ikki verið og eru framvegis ikki nógv búgvín til at síggja týðningin at verja náttúruna. Tað er einki, sum bendir á, at

norðurlenska virðislønin hevur ført til, at nakar politikari hevur broytt hugsan og fer at taka náttúruvernd í størri álvara. Vit hava framvegis í Føroyum ikki eina funktionella náttúruverndarlóg ella náttúrufrýsiting. Lundin er framvegis ikki friðaður, graslíki verður framvegis brúkt til parkeringspláss og verður onkrastaðni tyrvt sum best ber til, tó at man veit, at graslíki og gummipartiklar eru ein stór dálkingarkelda. Og vit innflyta fremmand invasiv kykt og plantur sum ongantíð fyrr. Gretha Thunberg segði í 2019 nei takk til norðurlensku umhvørvisvirðislønina. Hennara boð til norðurlensku politikararnar var: „veðurlagið hevur ikki brúk fyri fleiri virðislønnum“.

Boðskapurin frá Jens-Kjeld er og verður tann sami til føroysku politikararnar. Náttúran í Føroyum ella Jens-Kjeld hava ikki brúk fyri fleiri herðaklappum. Náttúran hevur brúk fyri, at politikarar og myndugleikar verja hana. Men er tað nakar, sum hoyrir ella leggur í tað, sum Jens-Kjeld hevur sagt?

„Vit vóru hugtikin av idninum hjá Jens-Kjeld at bjarga og verja djór og plantur í Føroyum, so mikið, at hann hevur fleiri hótta plantur í varðveitslu frá seyði í tí vón, at hansara kera oyggj (Nólsoy) einaferð kann bliva eitt veruligt náttúrureservat.“

Jens-Kjeld er ein náttúrufrøðingur og verji, sum hevur arbeitt ótróytliga mesta partin av sínum lívi fyri at økja um okkara vitan um náttúruna í Føroyum og til at fremja umhvørvisliga tilvitsku og at verja jørðina til framtíðar attarlið uttan nakran peningaligan ágóða. Tað eru sera fá fólk av hansara slag á hesari gongustjórnu!“ – Ricardo Palma, ph.d., Ný Sælandi

Mongu heilsanirnar kunnu lesast óumsettar og í fullari longd á jenskjeld.info

Jan Andries van Franeker, ph.d., Niðurlondum.

TEY ELDRU *og* KORONU- TÍÐIN

Eina H. Eliassen
eina@health.fo
PhD-lesandi á Deildini fyri
Arbeids- og Almannaheilsu

Annar veraldarbardagi, ógvusligar fíggjarkreppur og farsóttir sum tuberklar og Hong Kong-sjúkan. Hetta er nakað av tí, sum eldri føroyingar hava møtt á lívsleiðini. Og nú, tey eru í sínum gyltu árum, uppliva tey enn eina ferð, at gerandisdagurin verður endavendur av einum ósjónligum gesti úr Kina. Á Deildini fyri Arbeids- og Almannaheilsu hava vit kannað, um heilsustøðan hjá eldri føroyingum í áttatiárunum er ávirkað av koronutíðini.

Á grækarismessu 2020 trein lögmaður fram á sjónvarpsskíggjan og boðaði føroyingum frá, at Føroyar stongdu. COVID-19, sum fyrstu ferð varð staðfest í kinesiska stórbýnum Wuhan í desember 2019, var nú komið ta longu leið til Føroya.

COVID-19 er ein sjúka, sum stavar frá einum nýggjum koronavirusi, og síðani sjúkan varð skrásett fyrstu ferð, er talið av smittaðum fólki í heiminum

vaksið við rúkandi ferð. Serliga eldri fólk og fólk við varandi sjúkum sum diabetes, høgum blóðtrýsti og hjarta-æðrasjúku tykjast vera í størri vanda at fáa eina álvarsliga og møguliga deyðiliga sjúkugongd av nýggja koronavirusinum.

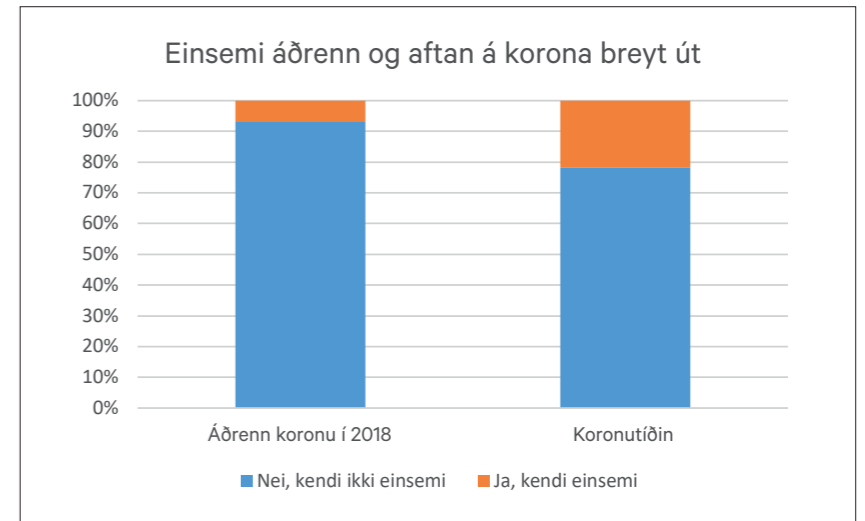
Fyri at verja okkara veiku og eldru og okkara heilsuverk móti ovbyrjan, vórðu verjugarðar laðaðir fyri at halda óbodna gestinum burturi. Almenn tilmæli

um sosiala avbyrging og ikki at savnast í bólum vórðu sett í verk fyri at tálma smittuspjáðingini av koronavirusinum.

Fyri eldri fólk merkti hetta, at tey hildu seg heima, ikki sóu familju og vinir og ikki longur luttóku í tænstum og tiltøkum, sum styrkja um kropsligu og sálarligu heilsustøðuna. Gerandisdagurin var endavendur, og spurningurin er, hvussu tað góða endamálið at verja tey eldru móti COVID-19 ávirkar teirra heilsustøðu?

Kanningin

Sum part av einari ph.d.-verkætlan hava vit á Deildini fyri Arbeids- og Almannaheilsu kannað, hvussu eldri fólk í áttatiárunum hava megnað koronutíðina. Í alt 227 føroyingar í aldrinum 82–86 ár luttóku í kanningini. Tey bógva øll í egnum heimi, og kognitivi førleikin er góður. Í telefonsamrøðu hava luttakararnir svarað spurningum um heilsustøðuna umframt spurn-

ingum, sum snúgva seg um COVID-19. Telefonsamrøðurnar vórðu gjørdar í tíðarskeiðinum 8. juni –15. juli 2020.

Hesa tíðina høvdu Føroyar verið koronufriar síðani 22. apríl, burtursæð frá einum tilburði hjá einum útlendskum ferðafólki tann 4. juli 2020. Harumframt hava tey eldru svarað somu spurningum um heilsustøðuna í einari størri granskingarverkætlan í 2018 á Deildini fyri Arbeids- og Almannaheilsu. Soleiðis er møguligt hjá okkum at samanbera heilsustøðuna áðrenn koronutíðina við, hvussu heilsustøðan er, nú korona herjar um allan heim.

Lýsing av luttakarunum

Í alt 227 eldri persónar um 84 ára aldur, sum bógva í egnum heimi, játtaðu at vera við í kanningini. Av hesum vóru 52% kvinnur, og á leið 40% av luttakarunum búðu einsamallir. Eingin av teimum spurdu hevði fingið staðfest COVID-19, og nøkur fá høvdu onkran í familjunum, sum hevði fingið staðfest smittuna.

Tey flestu av teimum eldru í kanningini høvdu sjálvboðin hildið seg avbyrgd heima við hús, tá hardest leikaði á í mars og apríl mánaði. Meðan 37% mettu seg at vera í størri vanda fyri at gerast illa sjúk ella doyggja av koronu, segði umleið fimti hvør persónur seg vera bangnan fyri at gerast sjúkur av COVID-19. Tey flestu av teimum eldru høvdu ikki verið sjúk av beinkrími ella lungnabruna síðani COVID-19 breyt út (Tálva 1).

Einsemi

Bæði í 2018 og nú koronufarsóttin ger um seg, vórðu luttakararnir spurdir um einsemi, og um tey kendu hugsað sær meira sosiala samveru í gerandisdegnum. Sum heild vóru tað bert fá av teimum eldru, sum kendu seg einsom í 2018. Men okkara kanning vísir greitt, at einsemi millum tey eldru er hækkað munandi undir

Talva 1. Lýsing av luttakarunum (n = 227)

Kyn, kvinna, n (%)	118 (52.0)
Aldur, miðalaldur ± SD (Range)	84.4 ± 1.04 (82.6-86.5)
Útbúgving, n (%)	
10. flokk ella styttri	113 (49.8)
Miðnám, yrkisútbúgving	51 (22.5)
Styttri útbúgving (BA, diplom)	53 (23.3)
Longri útbúgving (Master, PhD)	10 (4.4)
Hjúnastøða, n (%)	
Gift/ur ella í parlagi	137(60.4)
Fráskild/ur ella sundurlisin	6 (2.6)
Ongantið gift/ur	5 (2.2)
Einkja/einkjumaður	79 (34.8)
Bústaðarstøða, n (%)	
Saman við hjúnafelaga/í parlagi ella familju	136 (59.9)
Einsamallur/einsamøll	91 (40.1)
Ja til „eg havi fingið staðfest COVID-19“, n (%)	0 (0.0)
Ja til „onkur í familjuni hevur fingið staðfest COVID-19“, n (%)	9 (4.0)
Í størri vanda fyri at gerast illa sjúk ella doyggja av COVID-19, n (%)	
Ja, eg eri í størri vanda	84 (37.0)
Ja, ein av mínum nærmastu í størri vanda	13 (5.7)
Nei, hvørki eg ella ein av mínum nærmastu í størri vanda	123 (54.2)
Veit ikki	7 (3.1)
Heilsustøðan viðvíkjandi krím og lungnabruna, n (%)	
Eg havi ikki verið sjúk/ur yvirhøvur	195 (85.9)
Eg eri frísk/ur av krím/lungnabruna	22 (9.7)
Eg eri sjúk/ur í lötuni av krím/lungnabruna	8 (3.5)
Missing	2 (0.9)
Ja til „verið í kravdum sóttarhaldi“, n (%)	5 (2.2)
Ja til „sjálvboðið hildið seg avbyrgdan heima við hús“, n (%)	201 (88.5)
Bangin fyri at gerast sjúk/ur av COVID-19	
Ja	44 (19.4)
Nei	176 (77.5)
Veit ikki	7 (3.1)

koronufarsóttini. Heili 21,8% av teimum spurdu kendu einsemi í koronutíðini samanborið við 6,8% í 2018.

Harumframt vísti kanningin, at 18,6%, sum ikki kendu einsemi áðrenn koronu, nú kendu seg einsom. Tey eldru greiddu millum annað frá, at tey høvdu saknað at vera saman við familju og ommu- og abba-børnunum, og at tey høvdu saknað felagsskapin við javnaldrar í pensjónistafeløgnum. Hinvegin vóru tað eisini tey, sum søgdu seg vera von við at vera einsamøll, og at henda tíðin undir koronu ikki nervaði stórvegis.

Hóast tað higartil ikki finst nógv gransking, sum hevur kannað og samanborið heilsustøðuna hjá heima-búgvandi eldri fólki áðrenn og aftan á koronu, benda ávís úrslit á, at eisini í øðrum londum er talið av eldri fólki, sum kenna einsemi, hækkað, síðani koronafarsóttin breyt út. Niðurstøðan í einari hálendskari kanning staðfestir millum annað, at einsemi millum heima-búgvandi eldri fólki um 65 ára aldur og eldri var hægri í mai 2020 undir koronufarsóttini samanborið við í oktober og november 2019.

Sama rák sæst í kanning gjørd í Eysturriki, har granskarar sóu eina líta øking í einsemi millum heima-búgvandi eldri fólki í koronutíðini í mun til vanligu gerandisdagin í 2019. Okkara kanningarúrslit um einsemi er sostatt í samsvari við útlendskar kanningar, sum eru gjørdar higartil.

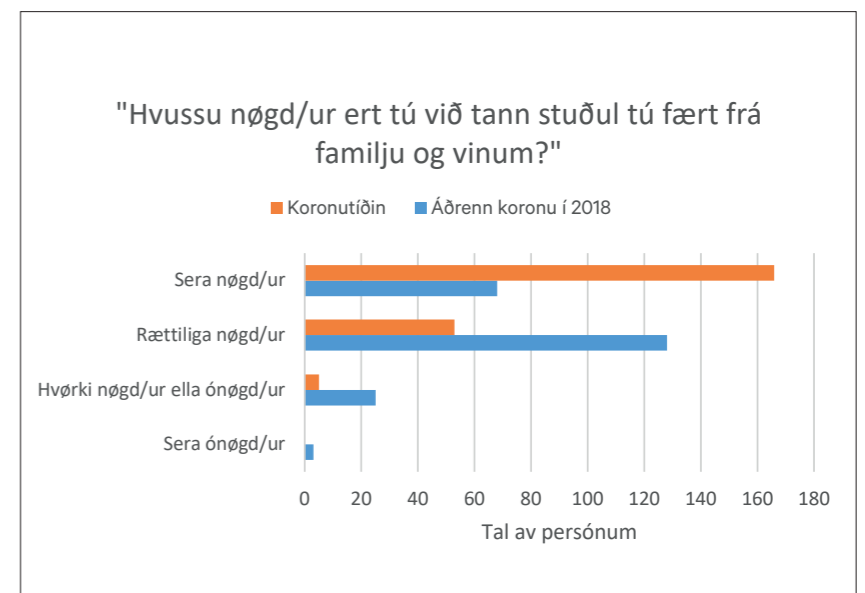
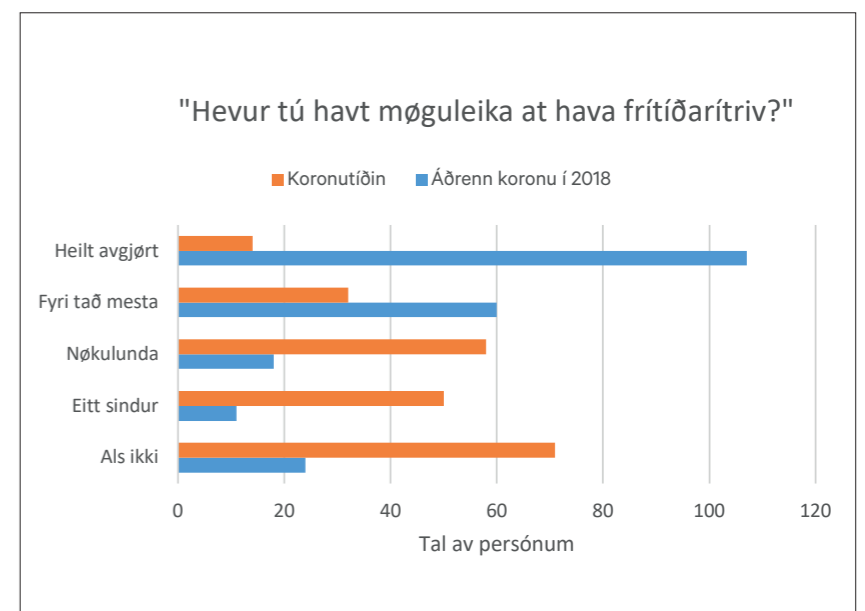
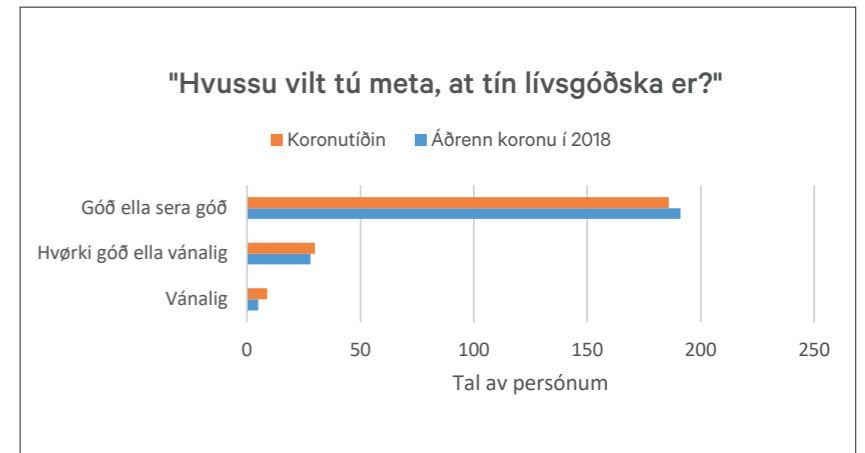
Lívsgóðska

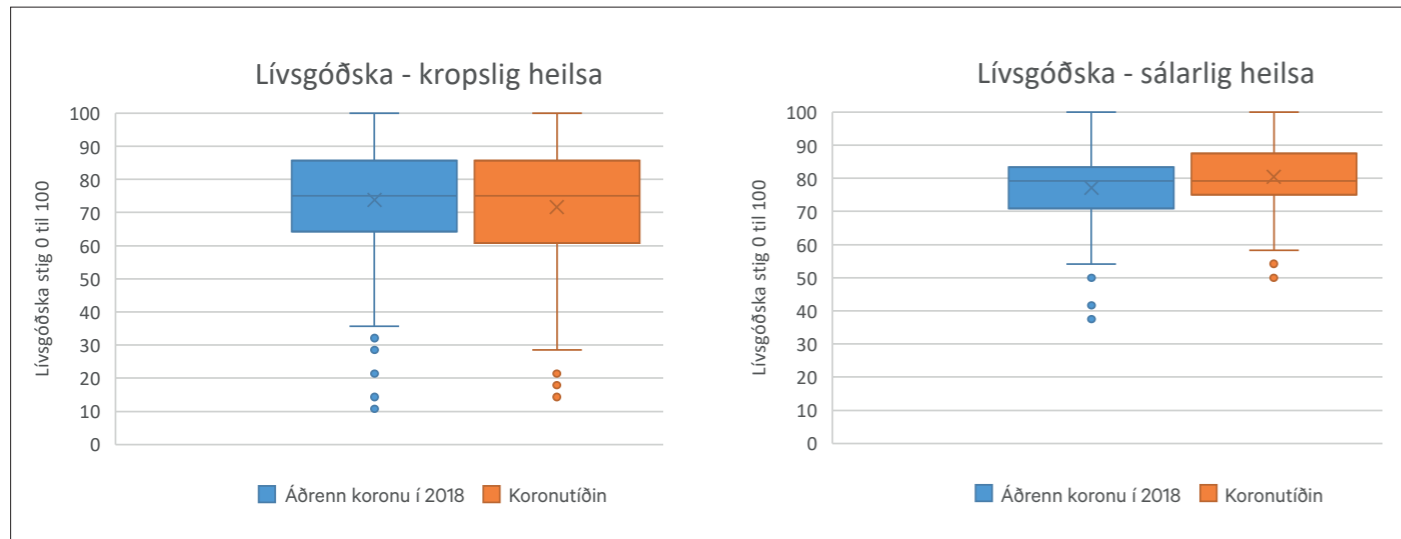
Vit kunnu ímynda okkum, at lívsgóðskan hjá teimum eldru versnar av teimum stóru inntrivunum í gerandisdagin, har tey noyðast at liva avbyrgd av ótta fyri at fáa COVID-19.

Í okkara kanning vísir tað seg, at tey flestu eldru meta lívsgóðskuna sum heild vera góða ella sera góða. Tó sæst, at tey eldru meta lívsgóðskuna at vera eitt lítið vet verri, aftan á at korona gjørdi sína innrás í gerandisdagin. Serliga er tað veikari kropslig heilsa og verri umstøður at luttaka í ymiskum frítíðarvirksemi, sum hava ávirkað lívsgóðskuna neiliga.

Tey eldru greiddu millum annað frá, at tað ikki var møguligt at fara til fimleik, at svimja og vera við í øðrum frítíðarvirksemi, sum tey vanligu plaga. Hetta var ein stórur saknur, tí tey kendu á sær, at kroppurin vinknaði. Hinvegin vóru tað eisini eldri, sum framvegis hildu seg í gongd við at ganga túrar, passa seyð, arbeiða í urtagarðinum og fáast við hondarbeiði, júst sum áðrenn korona gjørdi innrás.

Á sálarliga økinum vóru tey eldru millum annað spurð um, hvussu oftani tey høvdu havt ringar kenslur – til dømis tung í huga, vónloysi og angist – og hvussu nógv tey njóta lívið. Kanningin fann onga broyting í júst hesum, og sum heild sæst, heldur óvantað, at

Mátning av lívsgóðskuni grundað á kropsligu heilsustøðuna 0 til 100 stig. Hægri stig vísir betri lívsgóðsku. $X =$ miðalstig. Miðalstig áðrenn koronu = 73.8. Miðalstig koronutíðin = 71.7 – ein lækking á 2.1%. 50% av luttakarunum liggja í lítaða økinum, 25% liggja yvir og 25% undir lítaða økið.

lívsgóðskan innan sálarliga økið var hækkað eitt vet í mun til tíðina áðrenn koronu.

Eisini vóru tey eldru meira nøgd við stuðul, tey fáa frá familju og vinum í koronutíðini, enn tey søgdu seg vera í 2018. Ein kvinna greiddi frá, at hon hevði hildið seg heima í seks vikur, og alt varð borið til dyrnar, sum hon hevði tørv á, so stuðulin var góður.

Í Danmark hava granskarar við jøvnum millumbili síðani 20. mars til 16. apríl 2020 kannað sálarligu heilsustøðuna hjá millum annað einum bólki av eldri dønnum, sum vóru 65 ár og eldri. Kanningin, sum er almannakunngjørd í tíðarritinum „Scandinavian Journal of Public Health“, er ikki ólík úrslitunum í okkara kanning.

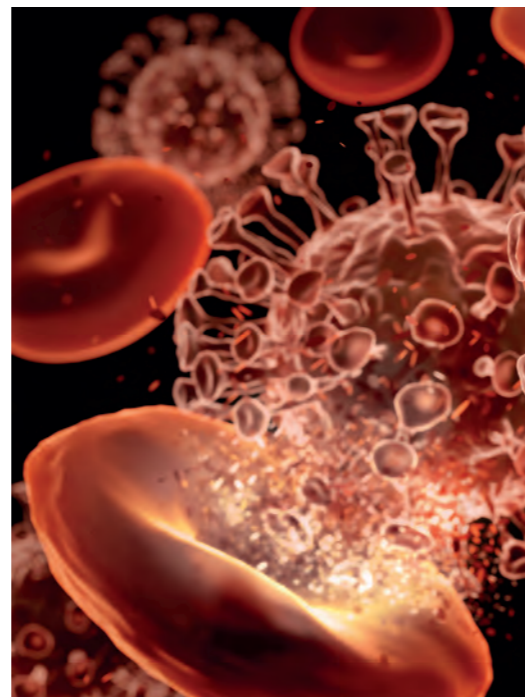
Høvuðsniðurstøðan hjá donsku granskarunum er, at sálarliga heilsustøðan hjá dønnum sum heild var lítið nervað í fyrstu bylgju av koronufarsóttini, og at lívsgóðskan hjá teimum eldru minkaði eitt vet tær fyrstu tríggjar vikurnar og hækkaði síðani aftur.

Samanumtøka

Í Føroyum hava vit megnað at hildið ósjónliga gestinum úr Kina nærum burturi við at kanna fólk í hópatali fyri smittu, við neyvari smittuuppsporing og við avbyrging. Higartil hava verjugarðarnir hildið, og

smittan er ikki sloppin fram at okkara eldru borgarum. Til henda dag (03.11.20) hava bert fimm fólk í aldrinum 80 ár og eldri fingið staðfest COVID-19 (corona fo), og eingin í Føroyum er deyður av sjúkuni.

Somuleiðis vísti ein kanning av skuggatalinum í Føroyum seint í vár, at eingin í aldursbólkinum 80 ár og eldri hevði andevni í blóðinum móti koronu. Tað merkir, at helst eingin tá var smittaður við koronuvirusinum. Men hvat er prísurin fyri at halda óbodna gestinum burtur? Sum heild benda okkara úrslit á, at eldri heimabúgvandi føroyingar hava megnað koronutíðina væl, har lívsgóðskan í minni mun er ávirkað, men at nøkur eldri hava merkt einsemi í hesi óvanligu tíðini.

Keldur:

Clotworthy A, Dissing AS, Nguyen TL, Jensen AK, Andersen TO, Bilsteen JF, et al. 'Standing together – at a distance': Documenting changes in mental-health indicators in Denmark during the COVID-19 pandemic. Scand J Public Health. 2020;1403494820956445.

Heidinger T, Richter L. The Effect of COVID-19 on Loneliness in the Elderly. An Empirical Comparison of Pre- and Peri-Pandemic Loneliness in Community-Dwelling Elderly. Front Psychol. 2020;11:585308.

van Tilburg TG, Steinmetz S, Stolte E, van der Roest H, de Vries DH. Loneliness and mental health during the COVID-19 pandemic: A study among Dutch older adults. J Gerontol B Psychol Sci Soc Sci. 2020.

Petersen MS, Strøm M, Christiansen DH, Fjallsbak JP, Eliassen EH, Johansen M, et al. Seroprevalence of SARS-CoV-2-Specific Antibodies, Faroe Islands. Emerg Infect Dis. 2020;26(11):2761-3.

SEINÁRIN AV KORONU

– Møði og vantandi luktisansur

Fleiri teirra, ið fingið koronu fyri einum hálvum ári síðani, eru enn ávirkað av sjúkuni. Tað vísir kanning av seinárinum av koronu, ið føroyskir granskarar hava gjørt. Kanningin, sum kallast „Long COVID in the Faroe Islands – a longitudinal study among non-hospitalized patients“, var almannakunngjørd 30. november 2020 í altjóða tíðarritinum Clinical Infectious Disease.

Í alt 180 av teimum 187 føroyingunum, sum høvdu koronu í vár, luttóku í granskingarverkætlanini. Luttakararnir vórðu uppringdir millum tvær og fimm ferðir í nakrar vikur av lækna og læknalesandi frá granskingartoyminum. Tey, ið høvdu havt koronu í vár, vórðu spurð, um tey framvegis høvdu sjúku-eyðkenni, sum tey hildu stavaði frá koronu.

Kanningin vísir, at 95 persónar ella 53% høvdu í minsta lagi eitt sjúku-eyðkenni við seinastu telefon-samrøðu, sum var í miðal 125 dagar eftir, at tey fingið fyrstu sjúku-eyðkennini. Tey mest vanligu sjúku-eyðkennini, tá tey vóru sjúk av koronu, var møði, fepur og høvuðþína, meðan tey mest varandi sjúku-eyð-

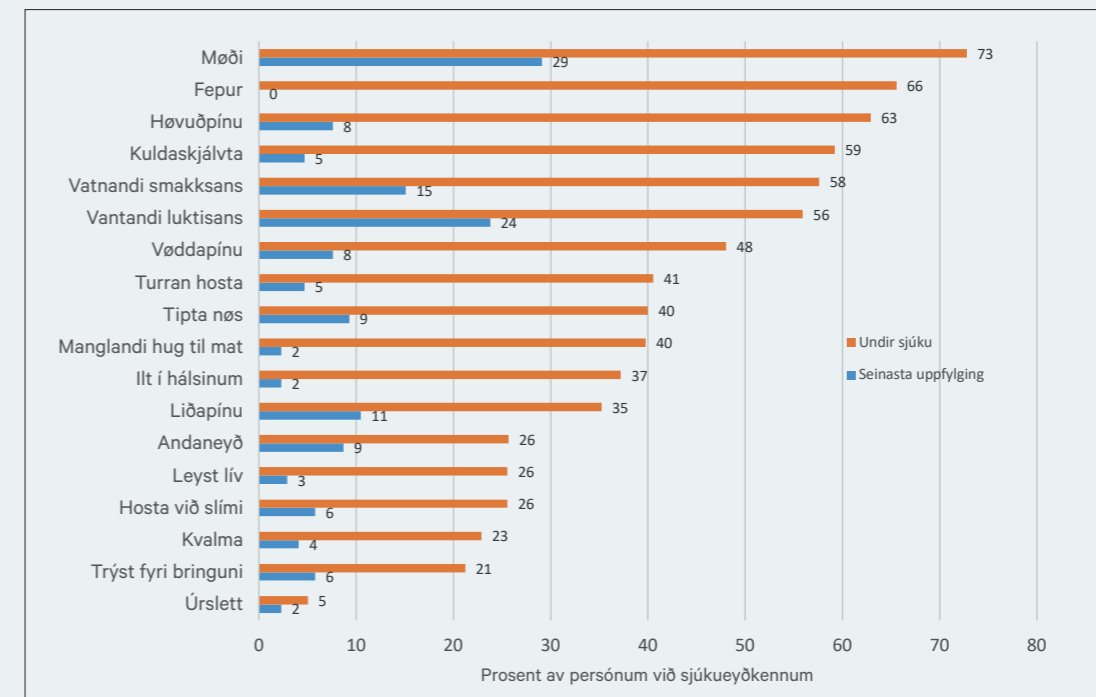
kennini vóru møði og vantandi smakki- og luktisansur (Mynd 1).

Seinárin av koronu verður kannað nógv staðni runt í heiminum, men ofta kanna tey bert fólk, sum hava verið innløgð. Í mun til aðrar kanningar er okkara kanning øðrvísi, tí hon vísir, hvørji seinárin kunnu vera hjá øllum, sum hava havt koronu, eisini hjá teimum, sum ikki hava verið álvarsliga sjúk.

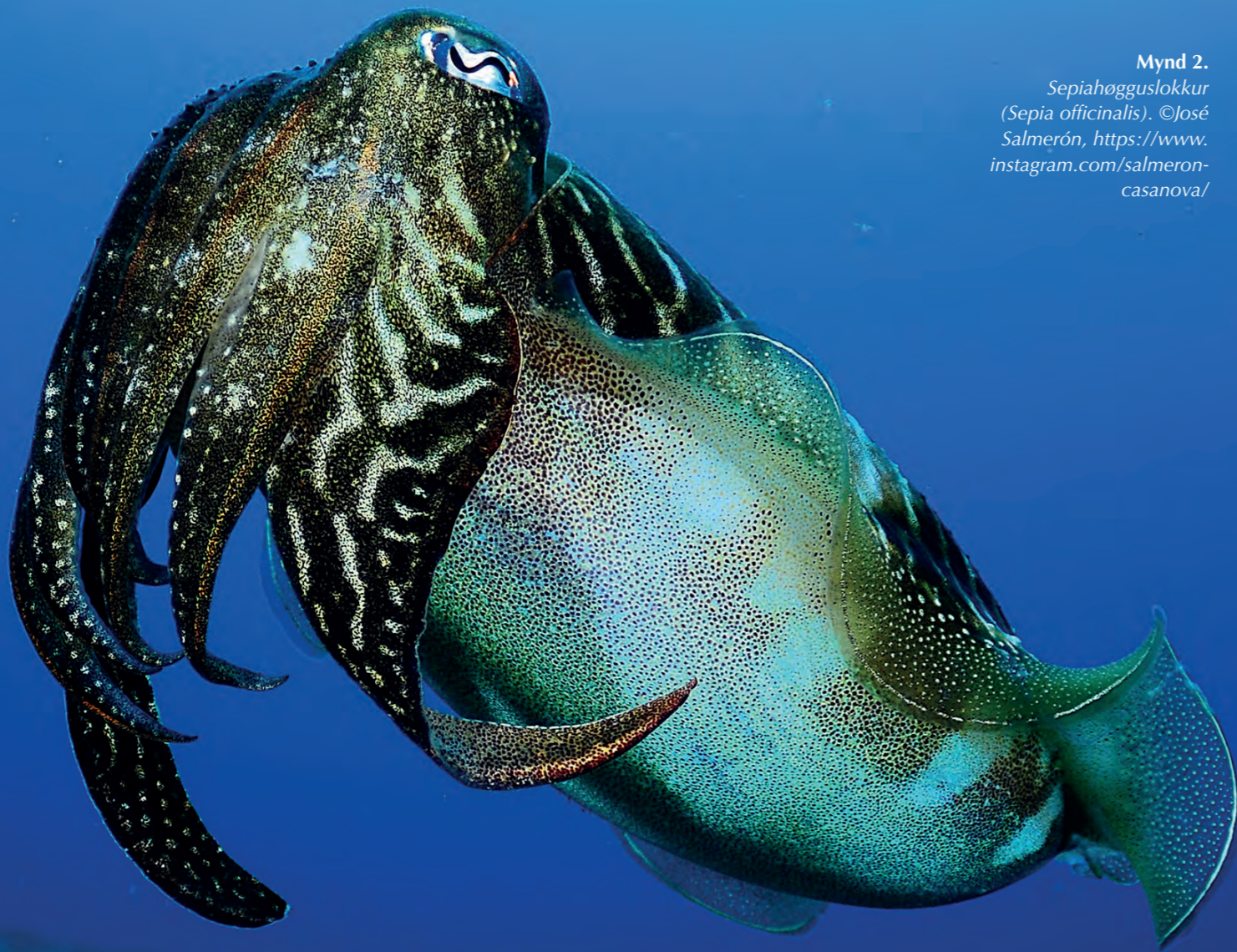
Maria Skaalum Petersen, granskari, hevur saman við Pál Weihe, yvirlækna og professara, staðið fyri hesi granskingarverkætlanini um sjúkutekin og seinárin av koronu í Føroyum. Kanningin er fíggað av p/f Krúnborg and Bortartún.

Maria Skaalum Petersen, MSc, PhD
maria@health.fo
Lektari
Deildin fyri Arbeiðs- og Almannaheilsu

Mynd 1. Títleikin av sjúku-eyðkennum hjá persónum við koronu í Føroyum í prosentum, meðan persónar vóru sjúk (appelsingul strika) og við seinastu uppfylgning (blá strika)

Mynd 2.
Sepiahøgguslokkur
(*Sepia officinalis*). ©José
Salmerón, <https://www.instagram.com/salmeron-casanova/>

FUNNU GRØÐISKEL FRÁ SEPIAHØGGU- SLOKKI Í FJØRUNI

Sepiahøgguslokkur (*Sepia officinalis*) heldur vanliga ikki til um okkara leiðir. Men bæði í 1923 og aftur í 2018 funnu fólk grøðiskeljar í fjøruni í fleiri bygdum. Ein maður borin í heim í 1845 hevur eisini greitt frá, at tá hann var smádrongur, goymdi mamma hansara tílfka skel, og hon nevndi hana grøðiskel. Hetta bendir á, at tílíkar skeljar eisini fyrr hava rikið upp á land í Føroyum. Talan kann hava verið um broytingar í norðurevropsku havstreymunum hesi tíðarskeiðini.

2. mai 2018 ringdi Hans Eli Sivertsen til mín. Hann hevði verið í Leynum og fiskað, og á sandinum hevði hann funnið ein ryggskjöldur frá sepiahøgguslokki, eisini nevndur grøðiskel.

Hans Eli spurdi, um eg visti nakað um, at slíkir skjöldrar vóru funnar í Føroyum, men tað einasta, eg visti um slíkar ryggskjöldrar, var, at teir kunnu keypast sum kálkískoyti til búrfuglar, og at eg, tá eg var barn, hevði funnið ein á jútsku vesturstrondini.

Nakrar dagar seinni, 6. mai, hevði Hans Eli funnið tilsamans tríggjar grøðiskeljar, tvær í Leynum og eina í Kaldbaksbotni. Vit skrivaðu um hetta á heimasíðu okkara (www.jenskjeld.info), har vit eftirlýstu aðrar fundir av hesum høgguslokkaryggskjöldrunum, og aðrar heimasíður skrivaðu eisini um hetta. 23. juni 2018 hevði eg fingið upplýsingar um tilsamans 36 grøðiskeljar, sum vóru funnar í hesum støðum:

1 í Hvannasundi	3 í Árnafirði
1 í Norðdepli	1 í Skálabotni
1 í Syðrugøtu	2 í Kaldbaksbotni

1 í Sandágerði	9 á Sandi
4 í Kirkjubø	3 í Sandavági
7 í Leynum	2 í Sørvági
1 í Vestmanna	

Í sama tíðarskeiði tosaði eg við fleiri eldri fólk og Havstovuna, men eingin hevði sæð ella hoyrt um, at nakar hevði funnið grøðiskel av sepiahøgguslokki millum 1923 og 2018.

Tíggjuermdur høgguslokkur

Sepiahøgguslokkur er ein tíggjuermdur høgguslokkur. Hann heldur til frá eysturstrondini í Suðurafrika og allan vegin fram við atlantshavsstrondini í Afrika og Evropa norður til Miðnøreg, umframt í Miðjarðarhavinum. Hann er vanligur á suður- og vesturstrondini á bretsku oyggjunum og í sunnara parti av Norðsjónum. Sjálðsamur er hann í norðara parti av Norðsjónum. Sepiahøgguslokkur livir einans 1-2 ár, og slagið verður vanliga fiskað í Miðjarðarhavinum, m.a. Grikkalandi og Spania, har hann verður havdur

Mynd 1. Grøðiskeljar, sum allar eru merktar av at hava ligið eina tíð í sjónum. Hanna Joensen hevur funnið hesar við Mølheyggjarnar á Sandi

Jens-Kjeld Jensen
jksjensen@olivant.fo
Náttúrufrøðingur
Heiðursdoktari á
Fróðskaparsetri Føroya

Mynd 3. Grøðiskelin, sum er at finna í rygginum á sepiahøgguslokkinum, gerst upp í 18 cm til longdar.

Takk:

Hanna Joensen, Hans Eli Sivertsen, Petur Steingrund, Poul Johannes Simonsen og Rodmund á Kelduni, sum øll hava latið týðningarmiklar upplýsingar til hesa greinina.

Keldur:

Rasmussen, Rasmus K. 1959. Gomul Føroysk Heimaráð. Tórshavn: Føroya Fróðskaparfelag. Print. Annales Societatis Scientiarum Færoensis Supplementum 3. pp 148.

Spärck, R. 1923. En pludselig masseforekomst af sepia-skaller ved Færøerne i foråret 1923. Videnskabelige meddelelser fra Dansk Naturhistorisk Forening (769 pp. 141-146).

Frágreiðing í 1923

R. Spärck, sum starvaðist á Zoologisk Museum í Danmark, skrivaði í 1923 greinina: „Ein knapplig hópfyrikoming av Sepia-skeljum“. (Styttt útgáva):

„Zoologisk museum fekk á vári 1923 fleiri fyrispurningar um, hvørjar hesar lögnu skeljar mundu vera, sum í stórum tali róku í land á fleiri plássum í Føroyum. Ein kanning av skeljunum visti, at tær stavaðu frá Sepia officinalis.

Av tí at skeljarnar sambært øllum heimildarmonnum vóru púra ókendar hjá føroyingum, og heldur einki stóð skrivað nakrastaðni um, at slíkar skeljar vóru funnar í Føroyum, helt eg, at ein nærri kanning av fyrbrigdinum mundi hava áhuga fyri summi.

Eg vendi mær til fleiri teirra, sum høvdu sent fyrispurning til savnið, og bað tey royna at fáa nærri upplýsingar um, hvar og nær skeljarnar vóru ríknar í land, í hvussu stórum nøgdum o.s.fr. Frá harrunum R. K. Rasmussen, lækna, Eiði, og P. Effersøe, yvirrettarsakførara, Tórshavn, hevur savnið fingið fleiri sera virðismiklar upplýsingar, sum eru grundarlag undir niðanfyrirstandandi frágreiðing.

Sambært frágreiðing frá Rasmussen lækna eru fyrstu skeljarnar ríknar í land í vikini norðan fyri Eiði 13. februar, seinasta skelin rak í land 25. mai 1923. Eg havi heldur ikki ádrastaðni fingið upplýsingar um, at skeljarnar eru ríknar í land áðrenn ella aftan á nevndu dagar.

Frá vikini norðan fyri Molina á Eiði hevur Rasmussen lækni fingið serliga nágreiniligar upplýsingar. Í hesi lítlu vikini eru ríknar í land fleiri enn 105 skeljar. Sambært frásøgn frá P. Effersøe, yvirrettarsakførara, eru skeljar ríknar í land nær við Tórshavn, í Nólsoy (uml. 300).

Mett eftir nevndu tølunum munnu í øllum økinum tilsamans vera fleiri túsund skeljar, serliga av tí at ein stórur partur sambært ymiskum frásagnum verður knústur í briminum og sostatt ikki rekur í land.“

Spärck skrivar víðari: „Henda knappliga fyríkingin av fleiri túsund skeljum í Føroyum av hesum suður- og vesturevropska slagnum hevur neyvan aðra frágreiðing enn, at vit mugu rokna við, at ein munandi broyting hevur verið í norðurevropsku havstreymunum hetta árið.“

Og sama mugu vit siga í dag, 95 ár seinni, tó uttan at hava nakað prógv fyri tí.

til matna. Grøðiskeljar verða vanligar seldar í keli-djóravinnuni, har tær verða nýttar sum kálkkelda til fuglar og til at geva fuglunum møguleika at hvessa nevið.

Sepiahøgguslokkur hevur eins og aðrir høgguslokkar blátt blóð, sum fyrr í tíðini varð nýtt at skriva við. Bláa blóðið gav skriftini ein brúnan lit, ið var høgt í metum.

Ryggskjöldurinn frá sepiahøgguslokki, grøðiskel, hevur eftir øllum at døma verið kendur í Føroyum í fleiri öldir, tí Rasmus Kristen Rasmussen skrivar:

„Müller sýslumaður sigur, at høgguslokkaskeljar, nevndar grøðiskeljar, vórðu nýttar í Føroyum til sár. Hetta bendir avgjørt á, at tilíkar skeljar eisini fyrr munnu hava ríkið upp á land her, – og ivaleyst man so vera. Ein maður borin í heim í 1845, greiddi í 1923 frá, at hann mintist, tá ið hann var 6-8 ára gamal, at mamma hansara goymdi tilíka skel, og hann mintist orðið grøðiskel. Hevði onkur í húsinum sár, varð tjúkkari endin av skelini brankaður yvir eldinum, og eitt sindur av hesum brúna og turra varð skavað fint sum dust beint niður í sárið. Maðurin, sum í 1923 greiddi frá hesum, hevði onga tíð seinni sæð, hoyrt um ella funnið tilíka skel; men hann kendi hana beinanvegin, tá ið hann hetta árið sá hana aftur.“

Grøðiskel hevur eisini verið nýtt í nýggjari tíð, tí fyrrverandi landsapotekarin Heri Mørkøre sigur frá, at tá hann var í læru í Danmark, seldu tey grøðiskel á apotekinum.

BOTNDJÓRA-SAMFELAGIÐ

– dálkingarkeldur og vistfrøðiligar broytingar

Fyri at kunna meta um um djórasamfelið á botninum á einum firði er ávirkað, er neyðugt at vita, hvussu natúrliga botndjórasamfelið sær út, tá ið botnurin ikki er ávirkaður. Tí er neyðugt at hava eitt sammetingargrundarlag. Fyrsta stigið er nú tikið á leiðini at hava umhvørviseftiransing á føroysku firðunum, sum lúka altjóða krøv.

Flestøll hugsa um aling, tá ið tosað verður um møgulega dálking á firðunum. Aling er tó bara ein av fleiri dálkingarkeldum, sum kunnu ávirka vistfrøðina á teimum føroysku firðunum. Ein stór dálkingarkelda stavar m.a. frá ymiskum virksemi á landi frá okkum menniskjum. Eitt nú verður alt spillivatn frá bæði vanligum húsarhaldum og frá virkjum ofta leitt út í firðirnar, og kunnu tøðevni, sum stava frá landbúnaðinum, eisini enda úti í firðunum og ávirka vistfrøðina har.

Vistfrøðin á firðunum kann broytast av hesum

dálkingarkeldum, tí umframt kemikaliir, metallir og onnur eiturevni, sum mangan taka langa tíð at niðurbróta og sum samstundis kunnu skaða og eitra umhvørvið, innihalda hesar dálkingarkeldur eisini føðsluevni og lívrundi tilfar.

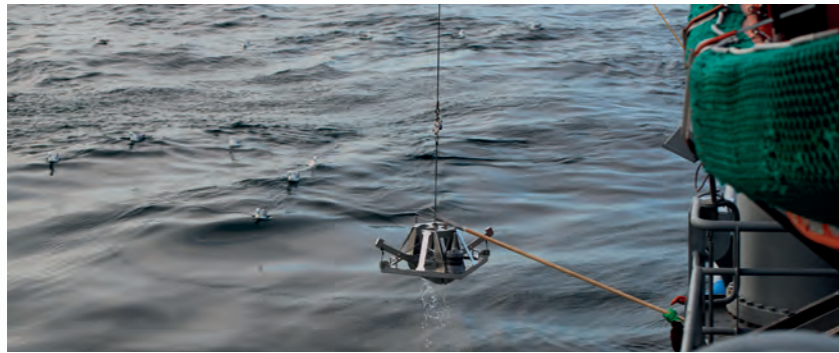
Føðsluevni, serliga køvievni og fosfat, kunnu virka sum tøðevni fyri algur og kunnu føra við sær eina uppblómning av algum. Tá hesar algur doyggja, søkka tær á botn, har bakteriar á botninum niðurbróta deyðu algurnar saman við øðrum lívrundum tilfari, sum stavar frá dálkingarkeldunum. Í hesi tilgongd

Heidi S. Mortensen
heidi@fiskaaling.fo
Lívfrøðingur, MSc
Fiskaaling

Hini, sum hava verið við í verkætlanini, eru: Gunnvør á Norði, lívfrøðingur, PhD, Fiskaaling. Birgitta Andreasen, evnafrøðingur, PhD, Fiskaaling. Tróndur T. Johannesen, støðfrøðingur, Fiskaaling.

Mynd: Ingi Sørensen

Mynd 1. Ein grabbi júst tikin upp við einum sýni av bleytum botni í sambandi við eina botndjórakanning. Myndin er tikin av Biofar.

nýta bakteriurnar súrevni, og jú meiri lívrundið tilfar er til taks hjá bakterium, jú meiri súrevni verður nýtt. Eisini er vandi fyri, at eitrandi evni sum ammonium og sulfat hópa seg upp, og tað saman við minni av súrevni á botninum kann hava neiliga ávirkan á djóralívið á botninum. Í ringasta føri kann henda ávirkan køva alt botndjóralív.

Botndjórakanningar eitt hent umhvørvisamboð

Um dálkingin gerst ov stór og livikorini hjá djórunum á botninum gerast trupul, vilja djór, ið eru flytifør, flýggja burtur frá økinum. Hetta er tó ikki gjørligt hjá ryggleysum botndjórum, sum sita fóst á ella í botninum. Tá talan er um dálking, er tað ymiskt, hvussu mótstøðufør tey ymisku ryggleysu botndjórasløgini eru. Summi eru sera mótstøðufør og klára at liva leingi í einum dálkaðum umhvørvi, meðan onnur eru viðbreknari og hvørva, so hvørt sum dálkingin økist.

Talva 1. Lívfrøðilig indeks, sum grannalond okkara nýta

Land	DKI	H´	ES ₁₀₀	NSI	ISI2012	NQ11	BQI	IQI
Danmark	X							
Noreg		X	X	X	X	X		
Svøríki							X	
Stóra Bretland								X

Botndjórakanningar av slíkum ryggleysum djórum eru tí eitt hent umhvørvisamboð, sum flest øll lond nýta í sambandi við árinmetingar. Kanningarnar siga nógv um dálkingarstöðuna á botninum, alt eftir nøgd og samanseting av hesum botndjórum.

Vitanin um natúrliga botndjórasamansetingina er alneyðug

Fyri at vita um vistfrøðin á einum firði er ávirkað av dálking, út frá botndjórakanningum, er neyðugt at vita, hvussu natúrliga botndjórasamfelagið sær út, tá ið botnurin ikki er ávirkaður. Tí er neyðugt at hava eitt sammetingargrundarlag.

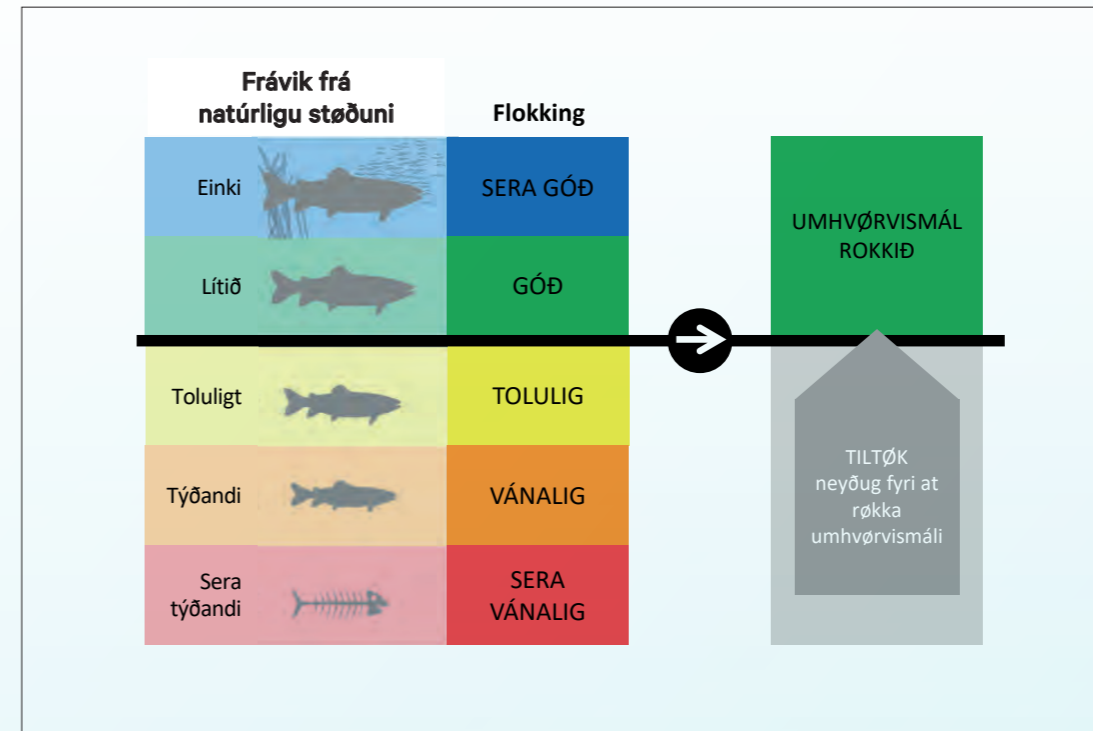
Hvussu natúrliga botndjórasamfelagið sær út er m.a. treytað av dýpinum, botnslagnum, innihaldinum av lívrundum tilfari og teimum lokalu streym- og alduviðurskiftunum.

Føroysku firðirnir víkja t.d. frá firðunum í grannalondum okkara, við tað at teir eru smáir og hava eina veika lagdeiling, ið javnan verður niðurbrotin av vindi. Henda javna umrøring ger, at føðsluevni frá botninum koma upp og geva góð gróðrarlíkindi. Primerframleiðslan er tí tvær til tríggjar ferðir hægri í føroysku firðunum, samanborið við eitt nú firðirnar í Noregi og Íslandi.

Hetta førir við sær, at meiri lívrundið tilfar úr erva sum frá líður søkkur á botn í føroysku firðunum. Sum áður nevnt kann ov nógv lívrundið tilfar á botninum broyta botndjórasamfelagið, og ofta verður tikið til, at botndjórafjølbroytini natúrliga er lægri á føroysku firðunum samanborið við grannalondini.

Botndjórakanningar og lívfrøðilig indeks

Tá ein botndjórakanning verður gjørd, verður ein grabbi við eini vídd upp á 0,1 m² loraður niður á botn. Hann grabbar bleyta botnin upp. Botnurin verður sílaður gjøgnum eina 1 mm sílu, og talt verður, hvussu nógv ryggleys botndjórasløg størri enn 1 mm eru til staðar í grabbanum og hvussu nógv djór eru av hvørjum slagi.

Mynd 2. Yvirlit yvir, hvussu ein botndjórakanning, sambært Vatnrammudirektivinum hjá ES, kann flokkast í 5 ymisk stig, og nær umhvørvismálini ikki eru rokkin og neyðug tiltøk sostatt mugu setast í verk. Kelda: Tíllagað mynd frá Direktoratgruppens Vanddirektivet 2018. Veileder 2:2018 Klassifisering.

Síðani verða lívfrøðilig indeks nýtt til hesar upplýsingar. Lívfrøðilig indeks eru stóðfrøðiligar líkningar, sum lýsa tal av djórum og slögum, og javnleikan ímillum slögini og lutfallið millum viðkvom/mótstøðufør botndjór

Ymiskt er millum lond, hvørji lívfrøðilig indeks tey nýta, men felags fyri øll indeksini er, at líkningarnar innihalda omanfyri nevndu upplýsingar. Talva 2 vísir lívfrøðilig indeks, sum grannalond okkara nýta á økjum, sum kunnu samanberast við føroysku firðirnar. Danmark, Svøríki og Stórabretland nýta eitt indeks, meðan Noreg nýtir heili fimm ymisk lívfrøðilig indeks, tá metast skal um, um botnurin er ávirkaður.

Flokkingskipan fyri lívfrøðiligu indeksini

Fyri ES limalond og EFTA lond er krav, sambært Vatnrammudirektivinum, at mennast skal ein 5 stiga flokkingskipan fyri lívfrøðiligu indeksini, sum tey nýta. Hesar flokkingskipanirnar eru mentar út frá, hvussu natúrliga botndjórasamfelagið sær út. Alt eftir, hvussu indeksvirðini frá einari botndjórakanning víkja frá ella eru eins við indeksvirðið hjá tí natúrliga og óávirkaða botninum, kann botnurin og harvið vistfrøðiliga støðan á fjørðinum, har kanningin er gjørd, flokkast sum ávikavist sera góð, góð, tolulig, vánalig ella sera vánalig.

Sambært Vatnrammudirektivinum skulu londini eisini seta sær sum mál, at ein botndjórakanning skal altíð í minsta lagi blíva flokkað sum góð. Um støðan er verri, t.e. víkur ov nógv frá tí natúrliga støðuni, skulu neyðug tiltøk setast í verk fyri at røkka hesi flokking (Mynd 2).

Manglaðu vitan um natúrliga støðuna á føroysku firðunum

Í Føroyum verða eisini botndjórakanningar gjørdar á føroysku firðunum. Eitt nú hava alifeløgini sum part av umhvørviseftiransingini síðani 1998 gjørt botndjórakanningar á firðunum.

Trupult hevur tó verið at tulka úrslitini frá hesum botndjórakanningum vegna vantandi vitan um, hvussu natúrliga botndjórasamfelagið sær út á teimum føroysku firðunum. Tað merkir, at einki sammetingargrundarlag hevur verið, og tískil hevur heldur ikki borið til at ment eina flokkingskipan fyri at meta um ella hvussu nógv ein botnur er ávirkaður.

Hetta er óheppið, og tískil tóku Fiskaaling og Umhvørvisstovan, sum er umhvørvismyndugleiki á økinum, í 2018 stig til eina verkætlan, har endamálið var at fáa lýst ta natúrliga vistfrøðiliga støðuna hjá botndjórunum á føroysku firðunum, soleiðis at ein føroysk flokkingskipan kann mennast í samsvar við altjóða krøv eins og krøvini hjá Vatnrammudirektivinum.

Mynd 3. Yvirlit yvir, hvar tey 196 sýnini, sum eru partur av verkætlanini, eru tikin í Føroyum.

Nýttu eldri dátur at staðfesta natúrliga støðuna

Atgongd varð givin til botndjórakanningarnar, sum alifeløgini hava gjørt síðani 1998 og sum innihildu úrslit frá 870 grabbum til samans. Hesar kanningar eru tó ikki gjørdar við tí endamáli at lýsa ta natúrliga vistfrøðiliga støðuna, og tí var ikki vist, at hesar kanningar vóru eignaðar at umboða natúrliga botndjórasmfelagið. Tískil var neyðugt at seta umfatandi góðskukrøv til, hvørjar kanningar kundi nýtast fyri at tryggja, at kanningarnar í størst møguligan mun umboða ein óávirkaðan botn, og fyri at tryggja, at allar kanningarnar eru gjørdar á sama hátt og kunnu samanberast.

Aftan á góðskukrøvini var niðurstøðan tann, at 196 botndjórakanningar, tiknar um alt landið (mynd 3), vórðu mettar eignaðar at umboða ein óávirkaðan botn.

Av tí at einki lívfrøðiligt indeks er ment fyri Føroyar, vórðu tey lívfrøðiliga ideksini, sum grannalond okkara hava ment, t.e. Noreg, Svøríki, Danmark og Stóra

Bretland (talva 1), nýtt á tær 196 botndjórakanningarnar fyri at kanna, hvat natúrliga indekssvirðið er fyri botndjórakanningar tiknar á føroysku firðunum.

Botndjórasmfelagið natúrliga øðrvísi samanborið við grannalondini

Botndjórakanningar tiknar á óávirkaðum botnum á føroyskum firðum hava lægri indekssvirði samanborið við indekssvirðini hjá óávirkaðum botnum, sum eru kannaðir í Danmark, Svøríki og Stóra Bretlandi. Hóast natúrliga botndjórasmfelagið á føroysku firðunum eisini vísti seg at vera øðrvísi samanborið við Noreg í mun til indekssvirðini, eru føroysku indekssvirðini mest eins og tey á norsku firðunum.

Botnslag, dýpi og innihald stóra ávirkan á indekssvirðini

Greiningin av teimum 196 botndjórakanningunum, sum umboðaðu ein óávirkaðan botn á føroysku firðunum, vísti, at botnslag og dýpi, har kanningin er tikin, og innihaldið av lívrinum tilfari í botninum hevir stóra ávirkan á, hvussu botndjórasmfelagið er sett saman.

Í mun til botnslag hava sand-/grúsbotnar munandi hægri indekssvirðir samanborið við leir-/siltbotnar. Hetta hongur helst saman við, at sand-/grúsbotnar kunnu rúma fleiri botndjór og sløg samanborið við leir-/siltbotnar (mynd 4).

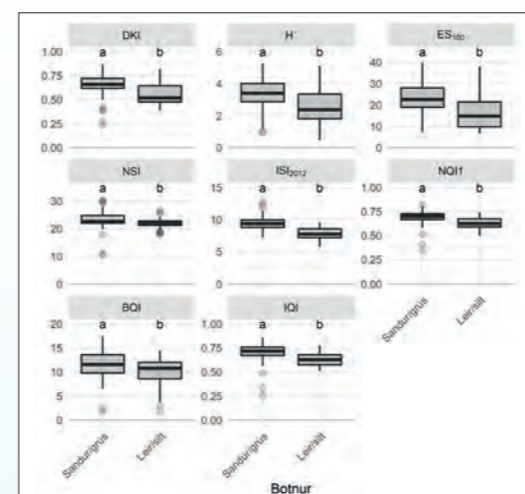
Jú hægri innihaldið av lívrinum tilfari (gløðitap) var í botninum, jú lægri var indekssvirðið. Hetta var væntað, tí tess meira lívrinnið tilfar er til taks, størri verður súreivnisnýtslan og framleiðslan av eitrandi evnum hjá bakterium á botninum, t.v.s. at livilíkindini hjá botndjórnum versna (mynd 5).

Greiningin vísti haraftrat, at tess djúpari sýnini eru tikin, tess lægri gerast indekssvirðini (mynd 6). Hetta hongur helst saman við, at samband er millum dýpi og innihald av lívrinum tilfari, har innihaldið av lívrinum tilfari gerst hægri tess djúpari sýnini eru tikin (mynd 7).

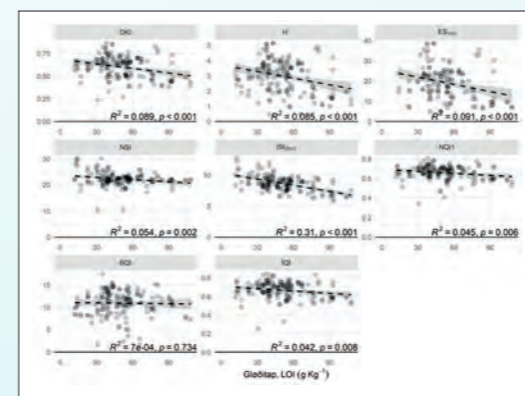
Næsta stig er at menna eina serføroyska flokkingarskipan fyri botndjór

Við figging frá Havbúnaðarfelagnum og Umhvørvistovuni verður nú farið undir at menna eina flokkingarskipan fyri botndjór á føroysku firðunum, sum tekur útgangsstøði í tí natúrliga botndjórasmfelagnum á føroysku firðunum, soleiðis sum hetta er lýst í hesari verkætlanini. Flokkingarskipanin verður ment í samsvari við altjóða krøvini hjá Vatnrammudirektivinum hjá ES. Tí eru vit nú komin eitt fet nærri eini umhvørvis eftiransing á føroysku firðunum, sum lýkur altjóða krøv.

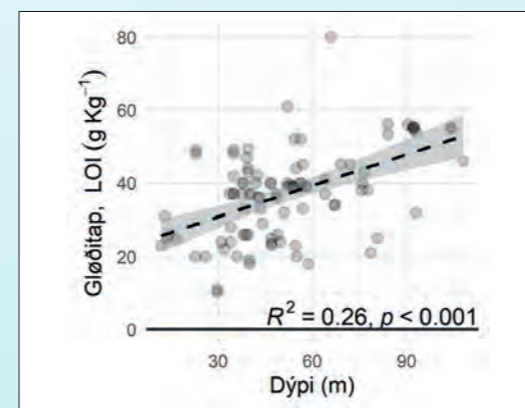
Verkætlanin varð fíggið av Granskingarráðnum.

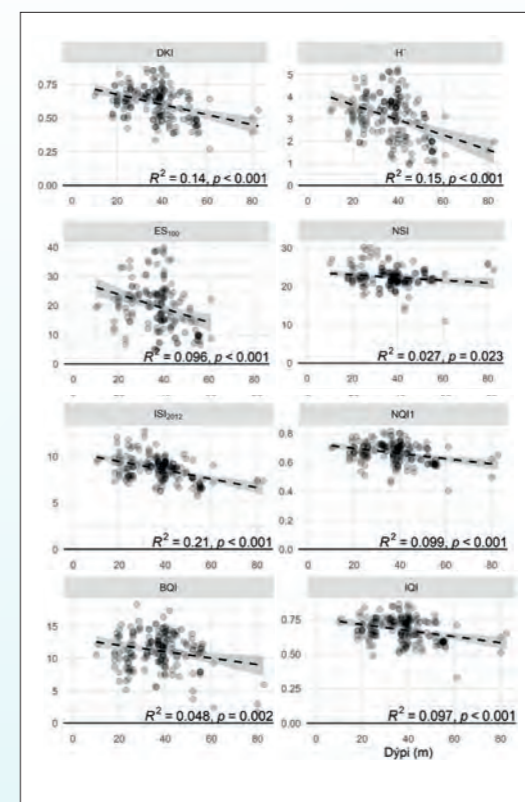
Mynd 4 vísir eina Boksplot fyri úrslitini av indekssúrrokningunum, tá ið tey 196 sýnini eru flokkað í mun til botnslag. Bókstavirnir a og b vísa, at talan er um ein týðandi hagfrøðiliga mun.

Mynd 5 vísir, at samband er millum innihaldið av lívrinum tilfari, víst sum gløðitap, og indekssúrslitini. Brotastrikan vísir, hvønn veg sambandið er. Har sæst, at tess hægri innihald er av lívrinum tilfari (gløðitap), tess lægri gerast indekssvirðini.

Mynd 7 vísir, at samband er millum innihaldið av lívrinum tilfari, víst sum gløðitap, og dýpið. Brotastrikan vísir, hvønn veg sambandið er, og tað sæst, at tess djúpari sýnið er tikið, tess hægri gerst innihaldið av lívrinum tilfari.

Mynd 6 vísir, at samband er millum dýpi, har sýnið er tikið, og indekssúrslitini. Brotastrikan vísir, hvønn veg sambandið er. Har sæst, at tess djúpari sýnið er tikið, tess lægri gerast indekssvirðini.

Keldur:

1. Directive 2000/60/EC of the European Parliament and of the Council establishing a framework for the Community action in the field of water policy. No Title.
2. Josefson AB, Blomqvist M, Hansen JLS, Rosenberg R, Rygg B. Assessment of marine benthic quality change in gradients of disturbance: Comparison of different Scandinavian multi-metric indices. Mar Pollut Bull. 2009;58(9):1263-1277. doi:10.1016/j.marpolbul.2009.05.008
3. Leonardsson K, Blomqvist M, Rosenberg R. Theoretical and practical aspects on benthic quality assessment according to the EU-Water Framework Directive – Examples from Swedish waters. Mar Pollut Bull. 2009;58(9):1286-1296. doi:10.1016/j.marpolbul.2009.05.007
4. Pearson TH, Rosenberg R. Macrobenthic succession in relation to organic enrichment and pollution of the marine environment. Oceanogr Mar Biol An Annu Rev. 1978;16:229-331.
5. Gaard E, Norði GÁ, Simonsen K. Environmental effects on phytoplankton production in a Northeast Atlantic fjord, Faroe Islands. J Plankton Res. 2011;33(6):947-959. doi:10.1093/plankt/fbq156
6. á Norði G, Glud RN, Simonsen K, Gaard E. Deposition and benthic mineralization of organic carbon: A seasonal study from Faroe Islands. J Mar Syst. 2018;177:53-61. doi:10.1016/j.jmarsys.2016.09.005
7. Hyland J, Balthis L, Karakassis I, et al. Organic carbon content of sediments as an indicator of stress in the marine benthos. Mar Ecol Prog Ser. 2005;295:91-103. doi:10.3354/meps295091
8. Gislason H, Bastardie F, Dinesen GE, Egekvist J, Eigaard OR. Lost in translation? Multi-metric macrobenthos indicators and bottom trawling. Ecol Indic. 2017;82(July):260-270. doi:10.1016/j.ecolind.2017.07.004
9. Carstensen J, Krause-Jensen D, Josefson AB. Development and Testing of Tools for Inter-calibration of Phytoplankton, Macrovegetation and Benthic Fauna in Danish Coastal Areas.; 2014. http://dce.au.dk/en.
10. Direktoratgruppen Vanndirektivet. Veileder 02:18. Klassifisering av miljøtilstand i vann. 2018:222. http://www.vannportalen.no/globalassets/nasjonalt/dokumenter/veileder-direktoratsgruppa/Klassifisering-av-miljøtilstand-i-vann-02-2018.pdf.
11. Rosenberg R, Blomqvist M, Nilsson HC, Cederwall H, Dimming A. Marine quality assessment by use of benthic species-abundance distributions: A proposed new protocol within the European Union Water Framework Directive. Mar Pollut Bull. 2004;49(9-10):728-739. doi:10.1016/j.marpolbul.2004.05.013
12. Water Framework Directive – United Kingdom Advisory Group (WFD-UKTAG). UKTAG Coastal Water Assessment Method: benthic invertebrate fauna. Invertebrates in soft sediments (Infaunal Quality Index (IQI)). 2008:17pp.

FØROYSKIR FÓLKANAVNASIÐIR 1851-55 OG 1951-55

Í allar tíðir hava vit givið børnum nøvn, men navnasíðirnir hava verið ymiskir. Tilvildarlíga vald mynd av familjum í Funningi í hoyggihúshurðini hjá Sonnu Juul. Natmus.dk

Gamalt var, at eingin fekk fleiri enn eitt navn. Men í 18. øld fer so smátt at taka seg upp tann síður at geva fleiri enn eitt navn, í fyrstuni oftast bert tvey. Tá ið hesin síðurin vant upp á seg, varð ofta annað navnið tikið uttaneftir, t.d. uppkallað eftir føðingardeggi, um hann var fríggjadagur ella seinni eisini sunnudagur, nøvn sum Frederik og Sofie. Eisini varð leitað í álmanakkanum, og vanligt gjørdist at kalla barn upp eftir navninum á føðingardegnum. Soleiðis er t.d. navnið Pauli komið í við at kalla upp pálsmessudag, 25. januar, sum í danska álmanakkanum nevndist Pauli omvendelse, latínskt Paulus í hvørsfalli.

Føroyska fólkanavnafeingið í miðöld var einamest av norrønum uppruna. Men eftir síðaskiftið gjørdust kirkjulig nøvn, t.e. bíbliu- og halgimennisnavn, at kalla einaráðandi. Men við sprettandi tjóðskaparkenslu og sigrandi tjóðskaparrørslu í 19. og 20. øld gjørdust líkindi til at vekja upp aftur burturdeyð gomul føroysk og norrøn nøvn. Leitað varð til kvæði, sagnir, staðanøvn og norrønar fornsøgur eftir nøvnum. Men saman við føroyskum og norrønum nøvnum treivst eisini ørgrynni av útlenskum nøvnum úr øllum ættum. Tvínevni nördust til fleirnevni, og ikki var óvanligt at kalla upp burturgingnar bátsmanningar. Vóru tað gentur, ið soleiðis vórðu skírdar, kundi úrslitið vera nøvn av slagnum *Hansina, Jacoba, Olina, Petrina, Simona* o.s.fr.

Í hesi kanning, sum fevnir um fornøvnini á øllum foddum og doypum/navngivnum børnum í Føroyum í tveimum fimmára tíðarskeiðum við einum tíðarmuni á eina øld, nevnliga 1851-55 (tíðarskeið 1) og 1951-55 (tíðarskeið 2), fari eg at kanna navnatýdd, uppkallingarsíðir, t.e. uppkalling eftir fríggja- og sunnudegi, uppkalling eftir álmanakkadøgum og høg-/hátiðum.

Í hesi grein verða nevnd orðini *leitnøvn, heildarnøvn* og *navnasnið*. Eitt leitnavn er tað sjálvstøðuga navnið eins og leitorðið í eini orðabók, t.e. at eitt leitnavn kann hava nógv ymisk avbrigdi, sum verða markað til eitt og sama leitnavn. Tað leitnavnið í føroyskari navnasøgu, ið hefur flest avbrigdi, er navnið *Meinhard* við til samans 29 ymiskum avbrigdum. Tað navnið hefur tessvegna 29 ymisk navnasnið.

Anfinnur Johansen
anfinnurj@setur.fo
lektari í málfrøði
Føroyamálsdeildin

Navnið Meinhard

Mainar	Majnhard	Meinhart
Mainard	Meinar	Mejnar
Mainer	Meinard	Mejnard
Mainert	Meinart	Mejnart
Mainhard	Meinarth	Mejnert
Mainhardt	Meiner	Mejnhard
Mainhart	Meinert	Mejnhardt
Majnard	Meinerth	Meynard
Majner	Meinhard	Meynhardt
Majnert	Meinhardt	

Heildarnövn er tað samlaða talið av øllum teimum ymisku navnasniðunum.

Fólkatalið í Føroyum í báðum tíðarskeiðum er hetta:

Tíðarskeið 1	Tíðarskeið 2
1850: 8137 fólk	1950: 31781 fólk
1855: 8651 fólk	1955: 32505 fólk

Eins og sæst er fólkatalið fjrfaldað úr tíðarskeiði 1 til tíðarskeið 2.

1.1. Tíðarskeið

1. Fornövn

1120 børn eru fødd og doypt í hesum tíðarskeiði, t.e. 574 dreingjaborð og 546 gentubørn.

Dreingir	Gentur
111 leitnøvn	98 leitnøvn
905 heildarnøvn	1069 heildarnøvn
126 ymisk navnasnið	131 ymisk navnasnið

Samlaða talið av leitnøvnum er 209 býtt út á 1974 heildarnøvn. Samlaða talið av ymiskum navnasniðum er 257.

1.2. Topp 10 listar

1.2.1. Dreingjanøvn

10 tey vanligastu dreingjanøvnini í tíðarskeiðinum eru:

1. Jacob	74	8,2%
2. Joen	71	7,9%
3. Hans	67	7,4%
4. Peder	52	5,8%
5. Johannes	47	5,2%
6. Ole	46	5,1%
7. Johan	45	5,0%
8. Frederik	37	4,1%
9. Pauli	34	3,8%
10. Andreas	29	3,2%
Til samans	502	55,7%

Teir, ið eita hesi topp 10 nøvnini, eru 502 í tali. Tey telja 55,5% av øllum dreingjanøvnunum.

1.2.2. Gentunøvn

10 tey vanligastu gentunøvnini í tíðarskeiðinum eru:

1. Maria	103	9,6%
2. Anna	100	9,4%
3. Sofie	89	8,3%
4. Cathrine	86	8,1%
5. Malena	60	5,6%
6. Susanne	59	5,5%
7. Elsebeth	58	5,4%
8. Frederikke	51	4,8%
9. Johanna	45	4,2%
10. Elisabeth/Maren	37	3,5%
Til samans	725	67,9%

Tær, ið eita hesi topp 10 nøvnini, eru 502 í tali. Tey telja 67,9% av øllum gentunøvnunum.

2. Navnasiðir

2.1. Fleirnavnasiðurin

Dreingir

Av teimum 574 dreingjunum, sum eru føddir í árunum 1851-55, bera teir 322 meiri enn eitt for-

navn, t.e. 291 bera 2 fornövn, 30 bera 3 fornövn, 1 ber 4 fornövn: *Villius Carl Ferdinand Emil*.

56,1% av dreingjunum bera meir enn eitt fornövn, 50,7% bera 2 fornövn, 5,2% bera 3 fornövn og 0,2% bera 4 fornövn.

Gentur

Av teimum 546 gentunum, sum eru føddar í árunum 1851-55, bera 532 meira enn eitt fornövn, t.e. 428 bera 2 fornövn, 89 bera 3 fornövn, 6 bera 4 fornövn:

- *Amalia Charlotte Caroline Mathilde*
- *Anna Sophia Frederikke Margretha*
- *Anna Elisabeth Cathrine Sophie*
- *Ellen Marie Sofie Frederikke*
- *Ellen Maria Susanne Christine*
- *Else Thomasia Maria Sophie*

95,8% av gentunum bera meira enn eitt fornövn, 78,4% bera 2 fornövn, 16,3% bera 3 fornövn og 1,1% bera 4 fornövn.

2.2. Uppkalling eftir fríggjadegi og sunnudegi

Fríggjadagsnøvnini byrja sum nevnt við *F* og sunnudagsnøvnini við *S*. Allir teir dreingir og tær gentur, sum eru fødd ávikavist ein fríggjadag og ein sunnudag og sum hava fingið eitt *F*-navn og eitt *S*-navn, eru tikin við í hesum uppkallingarsíði. Tí skal ein hava í huga, at tað hjá onkrum við einum *F*-navni ella *S*-navni ikki er ein ætlað uppkalling, men kann vera tilvild, serstakliga um tað bert snýr seg um barn við einnevi. Fríggjadags- og sunnudagsnøvn eru sjáldan einnevi ella fyrri/fyrsta navn.

2.2.1. Fríggjadagsnøvn

Dreingir

76 dreingir eru føddir ein fríggjadag. 33 teirra hava nøvn, sum byrjar við *F*, t.d.:

- 13.10.1854 Hans *Ferdinand*
- 18.06.1852 Peder Christian *Frederik*

Viðvíkjandi fríggjadagsnøvnunum hjá dreingjunum, so eru tað bert hesi bæði, *Ferdinand* og *Frederik*, sum telja tey 5,8%.

Gentur

78 gentur eru føddar ein fríggjadag. 43 teirra hava nøvn, sum byrjar við *F*, t.d.:

21.09.1855 Cathrina Malena *Frederikka*

3. Úr Eysturoyar kirkjubók. Johan G. Mikkelsen hevur avskrivað kirkjubøkurnar, sum Forlagið Varðin gav út í 2020.

Hjá gentunum telja fríggjadagsnøvnini 7,9%. Tað er bert navnið *Frederikka*, sum verður nýtt sum fríggjadagsnavn.

2.2.2. Sunnudagsnøvn

Dreingir

91 dreingir eru føddir ein sunnudag. 7 hava navn, sum byrjar við *S*, t.d.:

- 02.02.1851 *Simon*
- 21.12.1851 Jacob *Zacharias*
- Sunnudagsnøvnini hjá dreingjunum, sum eru *Samuel*, *Simon* og *Zacharias*, telja 1,2%. Eins og sæst, so er síðstnevnda navn *Zacharias* tikið við, sjálvt um bókstavurin ikki er *S*.

Gentur

67 gentur eru føddar ein sunnudag. 47 teirra hava navn, sum byrjar við *S*, t.d.:

- 18.04.1852 Elsa Thomasia Maria *Sophie*
- Sunnudagsnøvnini hjá gentunum, sum eru *Sara* (1 ferð), *Sigga* (2 ferðir), *Sophie* (31 ferðir), *Sunniva* (1 ferð), *Susanne* (1 ferð) og *Sybille* (1 ferð) telja 8,6%.

2.3. Uppkalling eftir álmanakkanøvnnum og eftir hátíðum

Í fyrri helvt av 18. øld kom tann navnasiðurin í at kalla

2. Kirkjubókurnar eru høvudsheimildir til fólkanøvnini.

álmannakanøvn upp – eyðvitað úr donskum álmanakkum – og eisini tað at kalla høgtíðir upp, og tá serstakliga jólini. Hesi nøvnini eins og fríggjadags- og sunnudagsnøvnini síggjast sjáldan sum einnevni ella sum fyrra/fyrsta navn í fleirnøvnnum, men eru oftast síðsta navnið.

2.3.1. Álmanakkanøvn

Dreingir

15 dreingir eru uppkallaðir eftir álmanakkadegnum, tá ið teir eru føddir. Tað telur 2,6%. Álmanakkanøvnini standa í skákskrift.

01.03.1854	Jacob Albinus
18.03.1853	Jacob Alexander
23.07.1853	Ole Appolinaris
10.04.1855	Joan Peter Ezechiel
16.03.1854	Morten Gudmund
12.04.1855	Joan Julius
25.08.1854	Christian Ludvig
10.11.1855	Jens Christian Luther
29.09.1851	Jacob Michael
29.06.1853	Peter
09.04.1853	Herman Procopius
21.02.1851	Samuel Frederik
05.01.1851	Simon Pauli
28.05.1854	Gudmund Vilhelm
15.06.1854	Johan Vitus

Gentur

6 gentur eru uppkallaðar eftir álmanakkadegnum, tá ið tær eru føddar. Tað telur 1,1%. Álmanakkanøvnini standa í skákskrift.

24.07.1855	Johanne Christine
19.11.1853	Malene Elisabeth Johanne
21.05.1855	Else Helene
15.05.1855	Anne Sophie
16.07.1851	Susanne Marie
14.02.1855	Jacobine Sophia Valentina

Álmanakkadagurin 14.02. eitur *Valentinus*, og tí má síðstnevnda álmanakkanavn vera ein kvennkynsmyndan til tað navnið.

3. Tíðarskeið

2. Fornøvn

3768 børn eru fødd og doypt í hesum tíðarskeiði, 1951-55, t.e. 1904 dreingjaborð og 1864 gentubørn, t.e. 2648 fleiri enn í fyrri tíðarskeiði.

Dreingir	Gentur
539 leitnøvn	579 leitnøvn
3069 heildarnøvn	2961 heildarnøvn
717 ymisk navnasnið	809 ymisk navnasnið

Samlaða talið av leitnøvnnum er 1118, sum eru 909 fleiri enn í fyrri tíðarskeiði. Tey eru býtt út á 6030 heildarnøvn, sum er 4056 fleiri enn í fyrri tíðarskeiði. Samlaða talið av ymiskum navnasniðum er 1526, sum er 1269 fleiri enn í fyrri tíðarskeiði.

3.1. Topp 10 listar

3.1.1. Dreingjanøvn

10 tey vanligastu dreingjanøvnini í tíðarskeiðinum eru:

1. Jákup	128	4,2%
2. Petur	88	2,9%
3. Hans	85	2,8%
4. Martin	73	2,4%
5. Jóhan	72	2,4%
6. Kristian	65	2,1%
7. Poul	57	1,9%
8. Jógvan	55	1,8%
9. Súni	50	1,6%
10. Jóhannes / Pauli	46	1,5%
Til samans	765	25,1%

Teir, ið eita hesi topp 10 nøvnini, eru 765 í tali. Tey telja 24,9% av øllum dreingjanøvnnum. Í fyrri tíðarskeiðinum taldu tey 55,5%. Navnið *Jákup* telur í hesum tíðarskeiði 4,2% ímóti 8,2% í fyrri tíðarskeiði.

Tey 10 vanligastu dreingjanøvnini í báðum tíðarskeiðum eru hesi:

	1851-55	1951-55
1	Jacob	Jákup
2	Joan	Petur
3	Hans	Hans
4	Peder	Martin
5	Johannes	Jóhan
6	Ole	Kristian
7	Johan	Poul
8	Frederik	Jógvan
9	Pauli	Súni
10	Andreas	Jóhannes / Pauli

7 av nøvnnum í tí fyrri tíðarskeiðinum (við reyðum) eru við í tí seinna tíðarskeiðinum. Í báðum tíðarskeiðum er *Jákup* á einum 1. plássi. Hini fimm felagsnøvnini eru *Petur*, *Hans*, *Jóhan*, *Jógvan*, *Jóhannes* og *Pauli*. Meðan nøvnini í tí fyrri tíðarskeiðinum bert høvdu ein danskan skriftbúna, hava tey í tí seinna tíðarskeiðinum bæði ein danskan og føroyskan skriftbúna – tann føroyski skriftbúnin í seinna tíðarskeiðinum er bert tikin við her.

3.1.2. Gentunøvn

Tey 10 vanligastu gentunøvnini í tíðarskeiðinum eru hesi:

1. Maria	122	4,1%
2. Anna	114	3,9%
3. Jóhanna	75	2,5%
4. Elisabet	63	2,1%
5. Suffía	53	1,8%
6. Kristina	47	1,6%
7. Súsanna	43	1,5%
8. Katrina / Marjun	38	1,3%
9. Marita	36	1,2%
10. Jórún / Katrin	33	1,1%
Til samans	695	23,5%

Tað samlaða talið av heildarnøvnnum hjá gentunum millum tey 10 vanligastu nøvnini er 695, sum telur

23,5%. Í tí fyrri tíðarskeiðinum taldu tey 67,9%. Navnið *Maria* telur 4,1% í hesum tíðarskeiðinum ímóti 9,6% í tí fyrri tíðarskeiðinum.

Tey 10 vanligastu gentunøvnini í báðum tíðarskeiðum eru hesi:

	1851-55	1951-55
1	Maria	Maria
2	Anna	Anna
3	Sofie	Jóhanna
4	Cathrine	Elisabet
5	Malene	Suffía
6	Susanne	Kristina
7	Elsebeth	Súsanna
8	Frederikke	Katrina / Marjun
9	Johanna	Marita
10	Elisabeth / Maren	Jórún / Katrin

Eins og viðvíkjandi dreingjanøvnnum eru tað eisini 7 gentunøvn, sum eru á báðum top 10 listunum í báðum tíðarskeiðum. Fyrsta og annað plássið eru í báðum førur ávikavist nøvnini *Maria* og *Anna*. Hini fimm felagsnøvnini eru *Jóhanna*, *Elisabet*, *Sofia*, *Súsanna* og *Katrina*. Nøvnini í tí seinna tíðarskeiðinum eru skrivað í einum føroyskum skriftbúna.

4. Navnasíðir

4.1. Fleirnavnasíðurin

Dreingir

Av teimum 1904 dreingjunum, føddir í árunum 1951-55, bera teir 1164 fleiri enn eitt fornøvn, t.e.

- 952 bera 2 fornøvn, 187 bera 3 fornøvn, 21 bera 4 fornøvn og 4 bera 5 fornøvn.
- 61,1% (56,1%) av dreingjunum bera fleiri enn eitt fornøvn, 50% (50,7%) bera 2 fornøvn, 9,8% (5,2%) bera 3 fornøvn, 1,1% (0,2%) bera 4 fornøvn og 0,5% bera 5 fornøvn. Prosenttalið í klombrunum vísir til tað fyrri tíðarskeiðið.

Gentur

Av teimum 1864 gentunum, sum eru føddar í árunum 1951-55, bera tær 1119 fleiri enn eitt fornøvn, t.e.

- 913 bera 2 fornøvn, 183 bera 3 fornøvn, 18 bera 4 fornøvn og 5 bera 5 fornøvn.
- 60% (95,8%) av gentunum bera fleiri enn eitt fornøvn, 49% (78,4%) bera 2 fornøvn, 9,8% (16,3%) bera 3 fornøvn, 1% (1,1%)

bera 4 fornøvn og 0,3% bera 5 fornøvn. Prosenttalið í klombrunum vísir til tað fyrra tíðarskeiðið.

4.2. Uppkalling eftir fríggjadegi og sunnudegi

4.2.1. Fríggjadagsnøvn

Dreingir

265 dreingir eru føddir ein fríggjadag, 80 teirra eita nøvn, sum byrja við *F*, t.e.:

- 20 eita eitt F-navn sum 1. fornnavn
 - 33 eita eitt F-navn sum 2. fornnavn
 - 24 eita eitt F-navn sum 3. fornnavn
 - 3 eita eitt F-navn sum 4. fornnavn
- Dømi: x x *Fredag*.

Fríggjadagsnøvnini hjá dreingjunum telja 4,2% í tí seinna tíðarskeiðinum ímóti 5,8% í tí fyrra tíðarskeiðinum.

Til samans eru tað 30 ymisk *F*-navnasnið:

Ferdinand, Finn, Finnbjörn, Finnbogi, Finnleif, Finnur, Finnurin, Flemming, Flóvent, Frank, Frants, Fredag, Frederik, Fríðálvur, Fríðbjørn, Fríðfinn, Fríðin, Fridleif, Fridleivur, Fríðolvur, Fríðrik, Fríðrikur, Fríðu, Fríman, Frímand, Frímod, Frímund, Frítjof, Fritleif, Fritleiv, Frits (9), Fróði (9) og Fróðin.

Tey bæði mest nýttu fríggjadagsnøvnini eru *Frits* og *Fróði*, hvørt teirra við 9 dømum.

Gentur

260 gentur eru føddar ein fríggjadag, 63 teirra eita nøvn, sum byrja við *F*, t.e.

- 9 eita eitt F-navn sum 1. fornnavn
 - 31 eita eitt F-navn sum 2. fornnavn
 - 22 eita eitt F-navn sum 4. fornnavn
- Dømi: x x x *Frimona*

Fríggjadagsnøvnini hjá gentunum telja 3,4% í tí seinna tíðarskeiðinum ímóti 7,9% í tí fyrra tíðarskeiðinum.

Til samans eru tað 30 ymisk *F*-navnasnið: Fanny, Finngerð, Frederikka, Friborg, Frida, Frimona, Fríbjörg, Fríða (8), Fríðbjörg (9), Fríðvør, Frígerð, Fríhild, Fríun, Frívør, Fryda, Frynhild og Fuglbjörg.

Tey bæði mest nýttu fríggjadagsnøvnini eru *Fríðbjörg* við 9 dømum og *Fríða* við 8 dømum.

4.2.2. Sunnudagsnøvn

Dreingir

282 dreingir eru føddir ein sunnudag, 96 teirra eita eitt navn, sum byrjar við *S*, t.e.:

- 20 eita eitt S-navn sum 1. fornnavn

- 35 eita eitt S-navn sum 2. fornnavn
 - 23 eita eitt S-navn sum 3. fornnavn
 - 1 eitur eitt S-navn sum 4. fornnavn
 - 1 eitur eitt S-navn sum 5. fornnavn
- Dømi: x x *Suni*.

Sunnudagsnøvnini hjá dreingjunum telja 5% í tí seinna tíðarskeiðinum ímóti 1,2% í tí fyrra tíðarskeiðinum.

Til samans eru tað 42 ymisk *S*-navnasnið: Sam, Samson, Sámál, Severin, Sigfinn, Siggert, Signar, Sigurd, Sigvald, Sigvard, Símun, Sjúrdur, Snorri, Snæbjørn, Sofus, Sonnie, Sólbjörn, Sólfinnur, Stein, Steinar, Steingrim, Steingrím, Steintór, Sune, Suni, Sunleif, Súne, Súni, Sunleif, Sunnleif, Sunvar, Svein, Sveinlif, Svenn, Svenning, Sverre, Sverri, Sylverius, Sylvi, Sølvi, Søndór og Sønrad.

Tey tvey mest nýttu sunnudagsnøvnini eru *Súni* (Sune: 11, Suni: 6, Súne: 1, Súni: 11) = 29 dømi og *Sofus* við 8 dømum.

Gentur

259 dreingir eru føddar ein sunnudag, 109 teirra eita eitt navn, sum byrjar við *S*, t.e.:

- 40 eita eitt S-navn sum 1. fornnavn
 - 43 eita eitt S-navn sum 2. fornnavn
 - 23 eita eitt S-navn sum 3. fornnavn
 - 2 eitur eitt S-navn sum 4. fornnavn
 - 1 eitur eitt S-navn sum 5. fornnavn
- Dømi: x x x x *Sunbjørt*

Sunnudagsnøvnini hjá gentunum telja 5,9% í tí seinna tíðarskeiðinum ímóti 8,6% í tí fyrra tíðarskeiðinum.

Til samans eru tað 56 ymisk *S*-navnasnið: Saloma, Sanna, Saroya, Sára, Sedeá, Selinda, Sigga, Signa, Signhild, Signy, Sigrid, Sigríð, Sigrun, Sigvør, Silvurbjört, Sofia, Sofie, Sofía, Solbjörg, Solveug, Solvejg, Sonja, Sólbjörg, Sólborg, Sólfrið, Sólfriða, Sólgerð, Sólgerð, Sólrún, Sólrún, Sólva, Sólva, Sólveig, Sólør, Suffía, Sun, Suna, Sunbjört, Sunnfríð, Sunniva, Sunnuva, Sunnuvá, Sunnvá, Sunrid, Sunrit, Sunvá, Susan, Susanna, Susanne, Súsanna, Svana, Svanbjörg, Svanhild, Svanna, Sylvia og Sølør.

Tað mest nýtta sunnudagsnavnið er *Sofía* við 11 dømum.

4.3. Uppkalling eftir álmanakkanavn og eftir høgtíðum

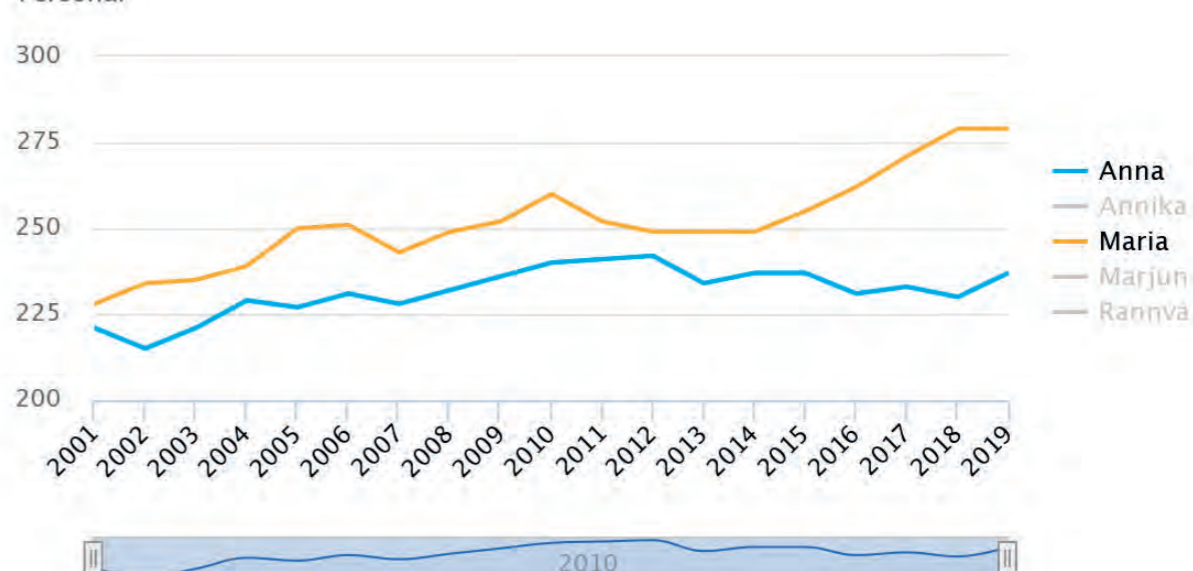
4.3.1. Álmanakkanøvn

Dreingir

8 dreingir eru í hesum tíðarskeiði ímóti 15 í fyrra

Konufólkanøvn, 1. og 2. fornnavn

Persónar

tíðarskeiði vorðir uppkallaðir eftir álmanakkanavninum. Tað eru 0,4% í hesum tíðarskeiði sammett við 2,6% í fyrra tíðarskeiði. Álmanakkanøvnini eru nevnd í stavraði:

01.03. <i>Albin</i>	29.07. <i>Ólavur</i>
24.06. <i>Jóannes</i>	10.01. <i>Páll</i>
29.07. <i>Ole</i>	12.01. <i>Reinholdt</i>
29.07. <i>Ólavur</i>	23.12. <i>Tollakur</i>

Gentur

6 gentur eru eins og í fyrra tíðarskeiðinum uppkallaðar eftir álmanakkadegnum. Tað svarar til 0,3% í hesum tíðarskeiði ímóti 1,1% í fyrra tíðarskeiðinum. Álmanakkanøvnini standa í stavraði:

02.09. <i>Elisa</i>	08.09. <i>Maria</i>
26.02. <i>Ingigerð</i>	08.12. <i>Maria</i>
19.07. <i>Justa</i>	16.04. <i>Marianna</i>

Ein genta er eisini uppkallað eftir augustmánaði. Hon er fødd í august og fekk navnið *Augusta* sum triðja navn.

4.3.2. Uppkalling eftir høgtíðum

Í hesum tíðarskeiði eru tað bæði føroyskir og (hálv) danskir navnaformar.

Dreingir

6 dreingir eru í hesum tíðarskeiði uppkallaðir eftir høgtíðini jólum ímóti 2 í tí fyrra tíðarskeiðinum. Nøvnini standa í stavraði:

25.12. <i>Jólsvein</i>	25.12. <i>Juleif</i>
25.12. <i>Jólsvein</i>	24.12. <i>Julius</i>
27.12. <i>Jublert</i>	27.12. <i>Juul</i>

Gentur

Ein genta er eins og í tí fyrra tíðarskeiðinum uppkallað eftir høgtíðini jólum.

25.12. *Julisa*

Áður var ikki óvanligt at rúgva fleiri nøvn saman á eitt barn, men soleiðis er ikki longur, nú nøvnini eru fækkað niður í bert eitt ella tvey ella sjáldan trý. Uppkallingareglurnar eru tí ikki eins ásynligar og áður, tí nú verður mangan bert onkur bókstavur ella partur av navni uppkallaður. Fríggjadags-, sunnudags- og álmanakkanøvn eru at kalla burturdottin vegna fánevni. Men samanumtikið er ættaruppkallingin kortini hin týðningarmesti navngávuhátturin enn á døgum.

Hagstova Føroya hevur eisini lagt yvir mest brúktu fólkanøvnini.

ÁVIRKANIN HJÁ HÚSKETTUNI Á SMÁFUGGLIN

Á hvørjum ári verður tosað nógv um húskettarnar í Føroyum og um tær skulu sleppa at ganga leysar úti ella verða hildnar sum innikettur. Summi vilja enntá vera við, at kettur eru eitt innræsið djóraslag og áttu tí als ikki at verið í Føroyum. Grundarlagið undir kjakinum er í stóran mun tann neiliga ávirkanin húskettan tykist hava á smáfuglastovnarnir í Føroyum.

Mynd 1. Kettan er ótrúliga dugnalig at veiða, og tekur nógvan smáfugl hvørt ár

Diana Krossá Kongsbak
dianakongsbak@gmail.com
Lívfrøðingur

Hóast nógv kjak, eru í dag eingi vísindalig prógv fyri, at húskettan elvir til nakra munandi minking í stovnsstöddunum hjá smáfuglunum. Hinvegin vita vit, at flestu smáfuglar kortini doyggja, áðrenn teir røkka kynsbúnan aldur, serliga vegna svongd, sjúku ella tí at onnur djór enn ketta taka teir. Hetta er púra vanligt. Nógv verður tó gjørt fyri at royna at minka um veiðuna hjá kettuni, og mest nýtti háttur til tess er at lata hana bera hálsband við klokku á. Kanningar úr Onglandi hava eisini víst, at hesi hálsbond hava við sær, at ketturnar fanga 41% minni av fugli enn kettur, ið bera hálsbond uttan klokku. Ein nýggjur møguleiki er tó nú komin til at minka um veiðuna. Tað er ein sonevndur „klovnakragi“, ið er eitt litfagurt toy, sum verður sett uttan á vanliga hálsbandið.

Kanning av hesum klovnakraga úr Avstralia vísti, at tókan av fuglum, skriðdýrum og froskdýrum minkaði heili 54%, tá ið ketturnar vóru í klovnakraga samanbórið við uttan kraga.

Støðan í dag

Hóast eingi tøl eru fyri kettur í Føroyum í dag, vita vit, at ketturnar eru nógv í tali og eitt tað vanligasta kelidjórið í føroyskum húskjum. Í Danmark er bara ein kanning gjord av tali á kettum, og hon varð gjord í 2000. Tey komu tá fram til, at talið á húskettum lá um 650.000 (Danmarks statistik, 2000). Felagið ‘Kattens Værn’ kom um somu tíð fram við metingum um tølina á útløgukettum, sum tá vórðu mettar at

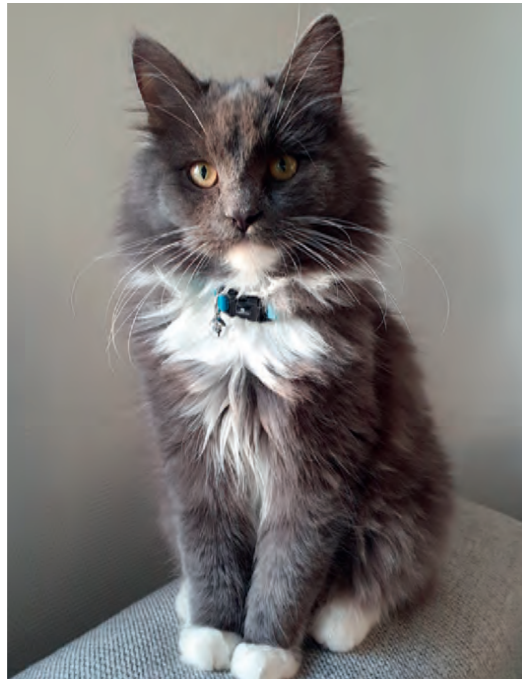
vera líka nógv í tali sum húskettarnar. Í Onglandi vísti ein kanning, at tær 9,2 milliónir húskettarnar, ið har eru, tóku 27 milliónir fuglar í stutta tíðarskeiðinum frá apríl til august sama ár. Í Danmark hevði hetta svarað til 2 milliónir fuglar (Nielsen, 2006). Harafturat koma teir fuglarnir, sum útløgukettarnar taka, og her vita vit, at útløgukettarnar taka uppáftur nógv fleiri fuglar enn húskettarnar. Í USA vísti ein kanning frá 2012, at útløgukettarnar stóðu fyri umleið 69% av øllum fuglatøkum og húskettan tí bert 31% (Loss *et al.*, 2013).

Hóast tølina fyri fugl, sum ketta ger av við, eru sera høg, er tað sannlíkt, at flestu smáfuglarnir høvdu doyð áðrenn næstu bítíð, sama um kettan var í

føroysku náttúruni ella ikki. So statt kann hugsast, at húskettan ikki hevur stórvegis ávirkan á smáfuglastovnin (RSPB, n.d.). Til at undirbyggja hetta eru gjordar kanningar av húskettum og vanligastu fuglasløgnum, ið kettan tekur. Í Stóra Bretlandi sæst, at vanligastu fuglasløgini í garðum enntá økjast í tali hóast kettarnar. Blátítan (*Parus caeruleus*), ið er næstvanligasti fuglurin, ið tikin verður av kettum í Stóra Bretlandi, er økt í tali við meir enn 25% síðan 1966, og bara stárin og spurvurin hava verið fyri minking seinastu 6 árin (RSPB, n.d.).

Kortini eru tað tó ikki bert beinleiðis tókan av smáfuglunum, sum er trupulleikin, tí smáfuglurin kann eisini ávirka óbeinleiðis av kettum. Vit vita nevnliga,

Mynd 3. Vanligt er, at kettan ber hálsband við klokku á. Hetta hefur eisini góðar royndir, og minkar munandi um tøkuna av smáfugli

at tá ið fuglur kennir á sær, at vandi er á ferð, kann hetta hava neiliga ávirkan á fruktbari, hóast eingin veruligur vandi er (Beckerman *et al.*, 2007). Í eini roynd hjá Bonnington *et al.* (2013) funnu teir útav, at fuglar, ið vórðu útsettir fyri eini modell av eini kettu, eftir tað góvu ein triðing minni av føði til ungararnar – ein reaktión, ið kann føra til eina minking í vøkstrinum hjá fuglaungunum upp á heili 40%. Aftur at hesum økir tað, at ein ketta er í nánd av einum fuglareidri í so lítið sum 15 minuttir, munandi um vandan fyri at fuglaungar verða tiknir av kráku og tílkum fuglum teir næstu 24 tímarnar vegna øktu ávaringarrópini hjá smáfuglunum.

Hálsbond við klokku á

Við munadyggu klokkuni á hálsbandinum síggjast sera góð úrslit. Til dømis kann vísast á tær 650.000 húskettarnar í Danmark. Um tær allar bóru hálsbond við klokku í, kundi ein millión smáfuglar sloppið undan kettuni á hvørjum ári (Nielsen, 2006).

Í kanningini hjá Ruxton *et al.* (2002) úr Onglandi lat man 21 kettur bera hálsband við klokku á í 4 vikur og síðan hálsband uttan klokku í 4 vikur. Her vísti kanningin, at hvør einstøk ketta í miðal kom heim við 5,5 djórum í teimum 4 vikunum uttan klokku á hálsbandinum, meðan tær bert komu heim við 2,9 djórum, tá ið tær bóru klokku á hálsbandinum. Úrslitið av hesi kanning var sostatt, at um kettan ber klokku á hálsbandinum, kann tøkan av smáfuglum og øðrum djórum, ið verða borin til hús, minkast við umleið 50%.

Mynd 2. Blátítan (*Parus caeruleus*) er ein av vanligastu smáfuglum, ið kettan tekur í Stóra Bretlandi. Hóast hetta, er blátítu stovnurin í framgongd

Nógvir kettueigarar vilja tó vera við, at tað er synd fyri kettuna at bera klokku um hálsin. Hetta kemst serliga av, at kettan hefur 8 ferðir betri hoyrn enn menniskju. Kanningar hava eisini verið gjørdar av hesum, og í einari av hesum kanningum vístu tey á, at hoyrnin hjá kettu er óávirkað av at verða útsett fyri áhaldandi ljóði yvir longri tíð, um ljóðið bert er undir 80dB. Vanliga kettuklokkan gevur eitt ljóð á umleið 50-60dB, so hoyrnin hjá kettuni er sostatt ikki útsett á nakran hátt av at bera klokku. Harafturat benda summi úrslit eisini á, at júst sum hjá menniskjum venur kettan seg skjótt við ljóð, sum eru rutina ella á annan hátt løtt at spáa um, og so líðandi gerst kettan órørd av hesum (Gourévitch, 2015).

Klovnakragi

Afturat kanningini úr Avstralia er ein kanning gjørd við klovnakraganum í USA. Her kannaðu tey bæði um várið og um heystið og funnu stóran mun ímillum árstíðirnar. Um heystið tóku húskettarnar 3.4 ferðir fleiri fuglar, tá ið tær ikki bóru kragan, samanborið við tá tær bóru hann. Um várið tóku húskettarnar tó heili 19 ferðir fleiri fuglar, tá ið tær ikki bóru kragan (Willson *et al.*, 2015).

Flottu úrslitini av kraganum leggja seg upp at góðu litsjónini hjá smáfuglunum. Litfagru kragarnir lýsa burturúr í landslagnum og geva fuglunum góða ávaring um, at kettan er í nánd. Klovnakragin er sostatt sera munagóður, men tó bert um dagin, tá ið fuglarnir hava móguleika at geva honum ans. Fuglarnir eru tískil í serligum vanda í lýsing og skýming, tá ið sýnið er ringt, so tað er týðningarmikið at hava kettuna inni tá (Hall *et al.*, 2015). Hetta er serliga umráðandi um veturin, tá ið ein ketta á veiðu kann merkja, at smáfuglarnir hava ringt við at savna sær nóg mikið av føði til at klára seg gjøgnum eina langa og kalda nátt ella gjøgnum teir fyrstu ljósu tímarnar, tí teir heldur brúka hesa virðismiklu tíð upp á at halda eyga

við kettuni (Nielsen, 2006). Leggjast kann afturat, at til eru úrslit, sum benda á, at um kettan ikki megnar at fanga fongin, sum hon ætlaði sær, leggur hon minni og minni í at veiða, og tískil minkar tøkan av smáfugli og øðrum djórum (Calver *et al.*, 2007).

Aktivering og gelding

Allar kettur hava natúrliga stóran tørv á at veiða og somuleiðis eitt stórt orkustig. Hetta er serliga galdandi fyri kynsbúnað kettur, ið kunnu hava so stórt orkustig, at tað kann tyngja og stressa bæði kettu og eigara. Hetta kann bøstast um við at aktivera kettuna sum mest heima við hús, so kettan fær nøktað tørvin at veiða. Harumframt minkar orkutørvurin hjá kettuni við umleið 25-30%, tá ið hon verður geld (Hoenig and Ferguson, 2002). Hetta gevur kettuni eitt róligari lyndi og tískil minni veiðutørv, kettan heldur seg

meira heima við hús, og í summum førum eru ábendingar um, at kettan enn tá knýtir sterkari bond til sínar eigarar. Ikki minst hava geldar kettur eisini fyri at liva longur (myVet, n.d.). Fyrimunirnir við at gelda kettuna kunnu tí vera stórir, ikki bert fyri kettu og eigara, men eisini fyri smáfuglin.

Hvat ger man so?

Nógvir eru faktorarnir, tá ið tað kemur til húskettuna og smáfuglin, og nógv er at hugsa um. Hvat ið er rættast at gera sum kettueigari má tískil verða upp til hvønn einstakan eigara.

Tó eru nøkur ráð góð at hava í huga:

- Hav kettuna inni sum mest í búiðini hjá fuglinum og serliga í lýsing, skýming og um náttina
- Lat kettuna bera hálsband við klokku á, ella lat kettuna í klovnakraga, so smáfuglurin verður ávaraður um kettuna
- Umhugsa at gelda kettuna
- Royn at aktivera kettuna við ymsum spølum, so hon fær nøktað tørvin at veiða

Keldur

Beckerman, A.P., Boots, M. and Gaston, K.J. (2007). Urban bird declines and the fear of cats. *Animal Conservation*, 10, 320-325. <https://doi.org/10.1111/j.1469-1795.2007.00115.x>

Bonnington C., Gaston K.J. and Evans, K.L. (2013). Fearing the feline: domestic cats reduce avian fecundity through traitmediated indirect effects that increase nest predation by other species. *Journal of Applied Ecology*, 50, 15-24. <https://doi.org/10.1111/1365-2664.12025>

Calver, M., Thomas, S., Bradley, S., and McCutcheon, H. (2007). Reducing the rate of predation on wildlife by pet cats: the efficacy and practicability of collar-mounted pounce protectors. *Biological Conservation*, 137(3), 341-348. <https://doi.org/10.1016/j.biocon.2007.02.015>

Danmarks Statistik. (2000, 13. Desember). *Familiernes kæledyr*. Danmarks Statistik. <http://www.dst.dk/pukora/epub/Nyt/2000/NR499.pdf>

Gourévitch, B., Edeline, J.M., Ocellini, F., and Eggermont J.J. (2015). Is the din really harmless? Long-term effects of non-traumatic noise on the adult auditory system. *Nature Reviews Neuroscience*, 15(7), 483-491. DOI: 10.1038/nrn3744

Hall, C.M., Fontaine, J.B., Bryant, K.A., & Calver, M.C. (2015). Assessing the effectiveness of the Birdsbesafe® anti-predation collar cover in reducing predation on wildlife by pet cats in Western Australia. *Applied Animal Behaviour Science*, 173, 40-51

Hoenig, M., and Ferguson, D.C. (2002). Effects of neutering on hormonal concentrations and energy requirements in male and female cats. *American Journal of Veterinary Research*, 63(5), 634-639. <https://doi.org/10.2460/ajvr.2002.63.634>

Loss, S.R., Will, T., and Marra, P.P. (2013). The impact of free-ranging domestic cats on wildlife of the United States. *Nature Communications*, 4. <https://doi.org/10.1038/ncomms2380>

myVet. (n.d.) 500.000 herreløse katte – kastration af katte er vejen frem? myVet.dk. <http://www.myvet.dk/500-000-herreløse-katte-hvordan-kan-du-vaere-med-til-at-lose-problemet/>

Nielsen, A.G. (2006, 10. august) *Klokker på katte kan redde millioner af fugle*. Dansk Ornitologisk Forening. BirdLife Danmark. https://www.dof.dk/om-dof/nyheder?nyhed_id=291

RSPB. (n.d.) *Are cats causing bird declines?* The RSPB Wildlife Charity: Nature Reserves and Wildlife Conservation. <https://www.rspb.org.uk/birds-and-wildlife/advice/gardening-for-wildlife/animal-deterrents/cats-and-garden-birds-are-cats-causing-bird-declines/>

Ruxton, G.D., Thomsa, S., & Wright, J.W. (2002). Bells reduce predation of wildlife by domestic cats (*Felis catus*).

Willson, S.K., Okunlola, I.A., & Novak, J.A. (2015). Birds be safe: Can a novel cat collar reduce avian mortality by domestic cats (*Felis catus*)? *Global Ecology and Conservation*, 3, 359-366.

Mynd 4. Snildi klovnakragin kann bjarga lívið á nógvum smáfuglum, og er ikki til nakran ampa fyri kettuna

Mynd 5. Ein góð leika aktiverar kettuna og letur hana liva út sína veiðutrongd

Skurðurin var vánaligur
tey ringastu ormaárin.
Tilvildarlig mynd úr Gøtu.
Natmus.dk

TEY HERVILIGU ORMAÁRINI

Helgi Jacobsen
helgi@ritstarv.fo
Journalistur og
rithøvundur

Ormaár við stórum seyða- og neytafelli hava verið so hervilig, at fólk í langa tíð brúktu ormaár sum eina tíðarfesting – við ongum árstali. Tað kundi vera antin áðrenn ella aftan á ormaárið. Árstalið var sum so óneyðugt, tí talan var bara um eina tilvísing um onkra hending fyr langari tíð síðani. Við ymiskum keldum, ikki minst sýslumansfrágreiðingum, hevur seinni borið til at tíðarfesta fleiri av ormaárunum.

Fyri fimmti árum síðani skrivaði norski universitetslektarin Brynjulf Alver bók við heitinum *Dag og merke*. Við bókini vildi hann prógva, at á bygd í Noregi hava fólk roknað hendingar eftir ávisum árum. Hann nevnr stóran kavavetur í Kvás í 1877, ódnarveður á Sunnmøre í 1896, tá 13 bátar sorlaðust, skógfáll í Kvam í 1837 og so framvegis.

Saktans kundu fleiri bókur verið skrivaðar um líknandi fyribrigdi í Føroyum. Men helst er tað ikki neyðugt hjá okkum at prógva, at fólk rokna hendingar eftir ávisum árum, tí í Føroyum hevur tað verið sera fastgrógvíð í tíðarrokningini at brúka ávisar hendingar fyr at nágreina, nær okkurt fór fram.

Í nýggjari tíð er vanligt at siga, at hetta ella hatta hendi beint eftir kríggjð. Fólk kunnu eisini taka til, at okkurt ávíst hendi, tá ið spanska sjúka gekk í Føroyum. Ella at okkurt fór fram tað árið, Hong Kong-sjúkan gjørdi um seg. Onkur annar kundi siga, at hann hevði verið fyr einum óhappi í meslinga-grindini í Gøtu.

Á líknandi hátt hevur tað verið heilt vanligt at siga um okkurt, sum hendi fyr ómínniliga nógvum árum síðani, at hetta var áðrenn ormaárið. Eingin spyr tá eftir, nær ormaárið var, tí tað hava so fá vitað. Og leita vit í keldunum, so síggja vit, at talan var um fleiri ormaár, summi verri enn onnur. Mangan verður helst sipað til ormaárið í 1844, sum skuldi vera tiltikið ringt. At siga, at okkurt hendi áðrenn ormaárið, merkir sum oftast bara, at tað er ógiliga langt síðani.

Í seðlasavninum á Føroyamálsdeildini eru nakrir seðlar við *ormáari*. Á einum av seðlunum verður víst til, at ormaár er eitt ávíst ár við nógvum grasormi og at ofta varð tikið til: árið fyr ella eftir ormaárið.

Í skaldsøguni *Fedgar á Ferð* skrivur Heðin Brú um, tá ið meslingarnir aftur fóru at ganga:

„*Tað var sorgarmorgun í Ketilshúsi, øll mistu málið. Konan ripaði hurðina aftur: – Eg vil ikki hava menniskjans bein inn um mína gátt, tað skulu tit vita, vit skýggja. Her hava ikki verið meslingar síðan ormaárið, nú eini hálvthundrað ár, staðurin verður oyðin...*“
(*Fedgar á ferð, Bókagarður 1976, bls. 141*).

Í skaldsøguni sipar Ketilskona helst til teir tiltiknu meslingarnar í 1846, tá ið donsku læknarnir Panum og Manicus vórðu sendir til Føroya at hjálpa føroyingum.

Eitt ormaár var sum nevnt í 1844. Onnur ring ormaár vóru bæði í 1853 og 1854, og í 1891 og 1892 vóru somuleiðis hervilig ormaár. 1919 var eitt ringt ormaár onkustaðni, tí í Føroyatíðindum stóð, at „tað krykir av ormi í ymsum høgum. Har, sum

Ormafirvaldur (*Cerapteryx graminis*) er eitt slag av heygsmanni.

Græsormur

hevrur nú í tvey ár gjørt stóran skaða her í Førum. Hettar mátti nú verið skiligt fyri øllum, tó at fleiri herfyri hava sagt, at »ormáar eru bestu seyðaár«. Væl er tað so, at sólarvarmin, sum hjálpir til at nóra ormin, ælur framm græs, sum fúðir seyðin væl. Tó er tað eyðvita, at ein fullskipaður hagi kann ikki livga seyðin, tá ið meginparturin av græsinum verður uppetin av ormi. Heldur ikke kann eftirgróðurin bliva so treystur, at hann stendur væl imóti vetri. Í fjór livdi seyðurin so dánt av tí, at ve-

Føringatíðindi umrøddu ormaárið í 1892.

so er statt, leika bæði seyður og neyt vitleys um hagan, av tí at tey vamlast við gras og vatn, sum yður av hesum djórum.“ (Føroyatíðindi 7. juli 1919).

36 grasormar á hvørjum fermetri

Í bløðunum í 1935 lesa vit eisini um eitt umfangandi ormaár, har menn søgdu, at summir hagar vóru sólgulir, sum var tað um veturin. Eisini søgdu bøndur í fleiri bygdum frá, at ein stórir partur av tí gamla seyðinum var deyður. Landbúnaðarráðgevin Hans Jacob Jacobsen (*Heðin Brú*) hevði kannað málið og var komin til tað úrslit, at í miðal vóru 36 grasormar á hvørjum fermetri. Tað var nóg mikið til, at grasormarnir kundu eta allan grasvøksturin av.

Fyribrigdið legði eisini staðanøvn eftir sær á ferðini. Við Gjógv er eitt hampiliga stórt gil, ið nevnt Ormagilið. Sagt verður, at ormaárið var tað fult av ormi, og at hetta er upprunin til navnið.

Á staðanavnasíðuni hjá Sunda kommunu er Ormagilið merkt á kortinum og henda frágreiðingin stendur um upprunan:

Ormagilið við Gjógv.
Sunda kommunu/Ásfinn
Sigvardsen

„Frá Barmbrekkuni og omanefir nevnist gilið Barmbrekkugil, meðan tað eitur Ormagilið frá Barmbrekkuni og niðaneftir. Er tað kalt og turt í mai og juni mánaði, so er nógvur grasormur víða hvar. Fleiri hava óivað hoyrt um tey ringu ormaárini í 1844 og 1855. Tá var grasormur allastaðni. Hagin var líka berur fyri gras sum um veturin. Foldin var so væl fjald av ormi, at tú sást slóðina eftir tær – sum í kavafølvi. Ringast var í hyljum og giljum, og kanska hevur so nógvur grasormur verið í hesum gilinum tá, at tað hevur fingið navnið Ormagilið. Lagt kann verða aftrat, at tey gomlu plagdu at siga, at gilið fyllist av ormi, men tá man vera gjørt í meira lagi burturúr.“ (Heini Andreas Joensen, f. 1889 o.a.).

14. november 1934 bar gjáarmaður tíðindi í Tingakrossi um eitt ringt ormaár við Gjógv. Skurðurin var allur tikin, og tað sá ikki gott út:

„Skorist hevur illa yvirhøvdur, væl niðan fyri meðalár, so áseyðurin hevur ikki nógv hold til at taka ímóti vetrinum. Ein høvuðsorsøkin til, at seyðurin er soltin, er tann, at hagin uddi í ormi á miðsumri. Tilik ormaár verða altíð nakár. Ikki hevur heldur tornað av skinninum alt heystið, so atstøðurnar hava verið ringar hjá seyðinum.“

Grasormur kemur frá ormafirvaldi og grindalokki

Grasormur er oftast ormvera av heygsmanni ella tí firvaldinum, sum lærarin Theodor Hansen í síni lærubók kallar ormafirvaldur (*Cerapteryx graminis*). Hesir firvaldarnir kunnu vera bæði morreyðir, gulmorreyðir ella reyðmorreyðir. (Theodor Hansen: Náttúrúsøga, Dýr og plantur, 2005).

Teir vaksnu ormafirvaldarnir flúgva frá juli til miðjan september. Í hesum tíðarbilinum víggja teir ella leggja

egg síni í jørðina niður við grasstráunum. Eggini liggja har til um várið, tá ið tey verða klakt. Tann lítla ormveran grevur seg niður til grasrøturnar, sum hon etur. Tá ið ormveran er fullvaksin, umskapast hon til reivveru, sum eftir einum mánaði klekist til ormafirvald. Eru umstøðurnar tær røttu, kann gerast talan um sonn ormaár. Røttu umstøðurnar eru, at langur kuldaturkur er í mai, juni og viðhvørt eisini í juli. Turt og kalt várveður gera, at reivveran klekist seint og legst tí á tað, sum er etandi í bø og haga.

Á einum av orðaseðlunum á Føroyamálsdeildini verður víst til søgn um, at tá ið trý grøðilig ár fylgdu hvørt eftir annað, og tá síðsti kavin tað triðja árið tánaði burtur av sól, skuldi ormaár koma.

Jens-Kjeld Jensen og Hans Eli Sivertsen skriva í bókini *Firvaldar* (2010) um ormafirvaldin, at hann er búfastur og ógvuliga vanligur í Føroyum. Ormveran livir serliga av grasrótum, skriva teir, og vísa til máliskuna „Um krossmessutíð legst grasormurin á grasið“ og „Á jóansøku hvørvur grasormurin – fer í jørðina“ – t.e. hann umskapast til reivveru, og á gomlu jóansøku „fer hann á flog“. Teir nevna eisini, at ormafirvaldar flúgva bæði um náttina og um dagin.

Andreas Weihe skrivar í *Úr Sögu og søgn* (1933), at tey sonevndu grasormaár koma, tá ið langur kuldaturkur er, serliga í mai og juni, men eisini juli kann hava eina nøgd av ormi. Tá ið náttin fer at leingjast, og serliga tá ið regn eisini er, brestur ormurin, og kykt-ið fer at flúgva.

Hann nevni 1844 og 1855 sum tvey ár við ørgrynna av grasormi. Tann, ið gekk eftir gøtuni, kundi siggja slóð eftir seg av grasormi, eins og tú sært slóð eftir fótaferðini í kavafølvi. Og setti tú stav tín niður í ein hyl, í eitt gil ella í eina á, varð píkurin brátt fjaldur av grasormi, ið lá á botninum.

Tann forni bøurin var so at siga heilt fyri ongum; hagin var enn verri. Serliga brekkur og heygjar vóru so ber fyri gras, sum kundi tað verið um veturin, skrivar Andreas Weihe.

Føroyingar høvdu sjálvir skyldina

Presturin H. J. J. Sørensen, ið varð føddur á Viðareidi, skrivar í 1859 um ormaár í 1844 og í 1853. Sørensen hevði hug at geva føroyingum sjálvum skyldina. Hann helt, at heiðafuglarnir áður høvdu hildið grasormunum niðri, og at ormaárini komu, tí at fólk lögdu á heiðafuglarnar og at ólag tí kom í umhvøvið:

„Ormene ere stundom en sand Landeplage. For nogle Aar siden vare næsten alle Øerne saa overfyldte med Insektlarver, som lignede noget Kaalormen, at man ikke kunde sætte Foden paa Jorden, uden at træde paa

flere af dem; i hver Aa og Bæk laae de druknede i Mængde, saa man kunne ikke faae en Drik Vand, medmindre man traf paa Kilden ved dens Udspring. De ellers saa grønne Hauger fik et sørgeligt gulagtigt Udseende, thi Ormene havde afædt græsset. Mange Steder hjemsogte de ogsaa Bøen. De begyndte at vise sig først paa Sommeren og da højt oppe paa Fjeldsiderne; derfra udbredte de sig til Siderne og skred nedefter i lige Linje; man kunde i lang Frastand se, hvorlangt de var komne ned paa deres Vei, Fjeldsiden blev guul efterhaanden som de vare skredne længere ned. Man ville have lagt Mærke til, at de kun kom frem efter kolde og tørre Foraar, at dersom den sidste Sne smelter bort ved Regnskyl, ville de ikke vise sig den paafølgende Sommer.

Dog er det kun i Aarene 1944 og 1853 at de have viist sig i foruroligende Mængde. I ældre Tid kjendte man ikke denne Landeplage, sikkerlig af den Grund, at der dengang vare flere Fugle i haugerne, som aarlig rensede, saa ormene ikke kunne faa Overhaand. Færingen vilde derfor gjøre vel i at frede om Haugefuglen ...“ (H. J. J. Sørensen: Endnu nogle bemærkninger om Færøerne, 1859).

Veðurstýrt natúrfybrigdi

Sum vit skilja av teimum endurgivnu keldunum, er ormaár eitt natúrfybrigdi, sum fyrst og fremst er stýrt av veðurlagnum. Tá øll hildu, at væl stóð til, völdu ormaárini landbúnaðinum, seyðinum og neytahaldinum eitt slíkt afturstig, at tað kundi taka fleiri ár at koma aftur á beint.

Sambært bókini *Firvaldar* er ormafirvaldur fyrstu ferð skrásettur í Føroyum í 1863. Tað merkir neyván, at hann ikki var her áður. Fyrstu eygleiðingarnar tykjast at vera gjørdar í 1843-44, men talan kann

eisini hava verið um orm av øðrum flogkykti enn ormafirvaldinum.

Í *Froði* 1993/2 er ein stutt grein um grasormar, og har verður grindalokkur eisini nevndur sum eitt flogkykt, ið víggjar við grasrøtur.

„Bæði kynini eru ikki einvorðin. Kvenndýrið er spískt aftantil, og kalldýrið er meira kubbut. Kynsgøgnini eru aftantil. Tey eru ógvuliga samansett og hóva saman sum lykil í lási. Lykilin á kalldýrinum gongur bert í lásið á kvenndýrum av sama slag.

Kvenndýrið hevur víggjarbrodd, sum tað stingur niður í moldina, tá ið víggini verða vorpin – eini 100 í tali. Úr vígginum kemur *ormveran*, ið ger seg inn á grasrøtur og annan plantuvøkstur. Av hesum hevur ormveran fingið navnið *grasormur*...Annað føroyskt heiti á ormveruni undan grindalokki er *nígil*.

Sýslumansfrágreiðingar í 1843-44

Tær hálvárligu sýslumansfrágreiðingarnar eru góðar keldur til upplýsingar um ormaár í 1800-árunum. Ein av uppgávanum hjá sýslumonnunum var at skriva frágreiðingar um støðuna í sýslunum. Frágreiðingarnar skuldu skrivast eftir boðum frá amtinum og komu í fastu legu frá 1830. Í frágreiðingunum til amtmannin greiddu sýslumenninir frá um heilsustøðuna í sýslunum, um seyða- og neytahald, fiskiskap, veður, vanlukkur og annað tilíkt. Rolf Guttesen hevur transskriberað frágreiðingarnar frá sýslumonnunum frá umleið 1830-1904. Hesar frágreiðingar eru í dag lætt atkomuligar og liggja á history.fo.

Hava vit havt ormaár í 1843-1844 og aftur í 1850-unum og 1890-unum, er lítið at ivast í, at ormaár eisini hava verið í Føroyum í eldri tíðum. Mær vitandi

Ormaárini vóru ring bæði fyri neyt og seyð. Natmus. dk

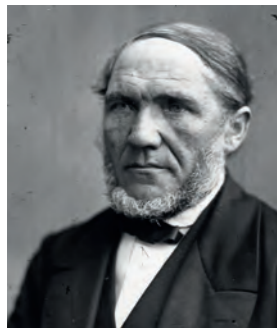
Firvaldsormvera

Ormvera undan grindalokki

Daniel Danielsen var sýslumaður í Eysturoy.

H.C. Müller var sýslumaður í Streymoy.

er tað onga staðni skrivað, nær ormaár fyrstu ferð eru umrødd í føroyskum keldum.

Men í sýslumansfrágreiðingunum eru ormaár fyrstu ferð umrødd í 1843. Tað er M. A. Winther, sýslumaður á Sandi, ið skrivar til Pløyen, amtmann, um at eitt löggið fyrbrigdi hevði gjørt seg galdandi í fleiri haga-pørtum í Sandoyinni:

„Imidlertid indtraf en Omstændighed som vil gjøre det betænkeligt at tilsætte mange Lam i Efteraaret, nemlig den usædvanlige Mængde Græsorm, der lige siden Midten af Juli Maaned gjorde hele Strækninger i Haverne, ja endog hele Haveparter, især paa Østsiden af Sandøen, ganske golde, først i Slutningen af August Maaned vare disse Steder igjen begroede med Græs, men denne sildig opskudte Spire vil sandsynligvis, i Tilfælde af en tidlig indtrædende Frost, snart tilintetgjøres og Faarenes Vinterhaver, der vare noget fordærvede af Orm, saaledes snart igjen være blottede for Græs.

Hornquægets Antal har været en betydelig Deel større i Aar end forrige Aar, men det Udbytte af Mælk de have givet i Sommer, har paa sine Steder, været meget ubetydeligt paa Grund af den omtalte Orm i Haverne.“

M. A. Winther skrivar somuleiðis í 1844 um ormar í høgum á Sandi, men tá var skaðin sambært honum ikki so stórur sum í 1843.

Bara ein annar av sýslumonnunum, Zachariassen í Sandavági, skrivar í 1843 um grasormar. Lýsingin er stutt:

„Græsvæxten var ualmindelig ringe; baade Ud- og Indmarken var en lang Tid i Sommer næsten overalt i Sysselet bedækket, og Græsset ganske fortæret eller beskadiget af Orme.“

Umframt Winther á Sandi eru tað bara Zachariassen í Vágum og Absalon Matras í Norðoyggjum, ið umrøða grasormar í 1844. Her eru brot úr tí, sum Zachariassen og Matras skriva í 1844:

„Græsset var lidet i Indmarken, og fortæredes paa mange Steder i Indmarken af Orm, ja, hvoraf hele Haugeparter, i Maj og indtil i Juli Maaned, bedækkedes.“ (Zachariassen).

„...formedelst det kolde tørre Foraars og Sommer, hvormed adskillige Steder i Marken fordærvedes af Orm.“ (Matras).

Tað kann tykjast eitt sindur löggið, at aðrir av sýslumonnunum ikki umrøða grasormin í 1843 og 1844. Okkurt bendir á, at ormafyrbrigdið var meira útbreitt, men at tað kanska var ókent, tí hóast fleiri sýslumenn ikki skriva um orm, nevna teir, at sera lítið gras var hesi árin. Ormur kann hava verið orsökkin, men kunnleiki hevur kanska ikki verið um, at talan var um grasorm. Ein annar móguleiki er, at grasormar bara vóru í summum av oyggjunum í 1843 og 1844.

Sum ringastu fellisár

Sambært sýslumansfrágreiðingunum, sum rökka fram til 1903, vóru ormaár eisini í 1850-unum og 1890-unum. Seinni kunnu vit lesa í føroysku bløðunum um ormaár fyrst í 1900 og síðani eitt nú í 1930-unum.

Umframt at fáa staðfest, nær ormaárin vóru, lýsa sýslumenninir væl, hvussu stóran skaða grasormarnir gjørdi á gróðurin. Onkuntíð var skaðin líka stórur sum tey ringastu fellisárin við nógvum kava ella nógvum regni og áarføri.

Nøkur brot úr sýslumansfrágreiðingum eftir 1844 geva eina mynd av støðuni hjá seyða- og neytahaldinum tey herviligastu ormaárin:

Men formedelst den i Foraaret og Begyndelsen af Sommeren, i de fleste ind- og Udmarker, indtrufne usædvanlige Mængde Græsorme og Tørke overalt i Sysselet, leed Faar og Quæg stor Mangel. Som følge deraf var ogsaa Græsvæxten paa mange Steder usædvanlig ringe, og Høet meget mindre end det plejer. (Zachariassen, sýslumaður í Vágum, 1853)

„Faareavlen... er i det Hele taget kun i maadelig Stand, da der af adskillige haugers Besætning i afvigte Foraaret og Sommer døde ikke saa ubetydeligt. Med Hensyn til Slagteaalet vil dette Aar imidlertid, overhovedet kunde kaldes et godt Middelaar, men Slagtet vil derimod efter sandsynlighed ikke blive godt, da de fleste Hauger i afvigte Sommer vare aldeles fordærvede af Græsorm, og forsaa vidt det hidtil er prøvet, tegner det til at blive af det Allerringeste.“ (Absalon Matras, sýslumaður í Norðoyggjum, 1854)

„Kvægavlen er i en daarlig Forfatning. Den store Odelæggelse, som den saakaldte Græsorm anrettede i Fjor, bevirkede at Kvæget kom paa Stald i en temmelig mager Stand.“ (Norðoya sýslumaður, 1892)

„Faarebesætningen er i god Stand, men man frygter

Einki bit var í haganum og heldur einki var at hoyggja tey ringu ormaárin. Natmus.dk

for at den ved Græsormen i Sommer afædte Udmark vil have Indflydelse paa Vintergræsningen. Kvægbesætningen er betydelig reduceret, da mange Køer ere blevne slagtede, eftersom Hø høsten overalt har været ringe, for det meste foraarsaget ved den Skade Græsormen i Sommer har foraarsaget paa den dyrkede Jord.“ (H.C. Müller, 1991)

„Da imidlertid er Deel af Haugerne, især de bratte Fjeldsider, i Forsommeren bleve afædte af Græsorme, er det at vente, at de Faar som gaar saadanne Steder, ikke ville finde tilstrækkelig Føde i Vinter. (D. Danielsen, sýslumaður í Eysturoy, 1891)

„Paa Grund af de senere gode Aar er Antallet af Moderfaar

stort, men disse ere næppe i videre god Stand. Græsvækstens odelæggelse ved Larver i Forsommeren og den meget fugtige Eftersommer og Høst er Aarsag hertil og til, at Slagtefaarene, der haves i temmelig stort Antal, ikke ere gode. – Køerne ere gennemgaaende i høj Grad afmagrede og flere døde paa Grund af Fodermangel.“ (Oliver Effersøe 1891-92)

Samanumtøka

Sambært sýslumansfrágreiðingunum 1830-1903 og føroyskum bløðum eftir 1900 hava tað verið eini 10 ring ormaár. Tað fyrsta vit vita um, var í 1843 og tað seinasta í 1935. Talan var í fleiri forum um landaplágu við oyðileggingum. Stígur kom í seyða- og neytahaldið, tí ormar frá ormafirvaldi og grindalokki ótu bø og haga, so kariatúrini fingi ov lítið at eta. Síðani 1935 vita vit ikki um umfatandi ormaár.

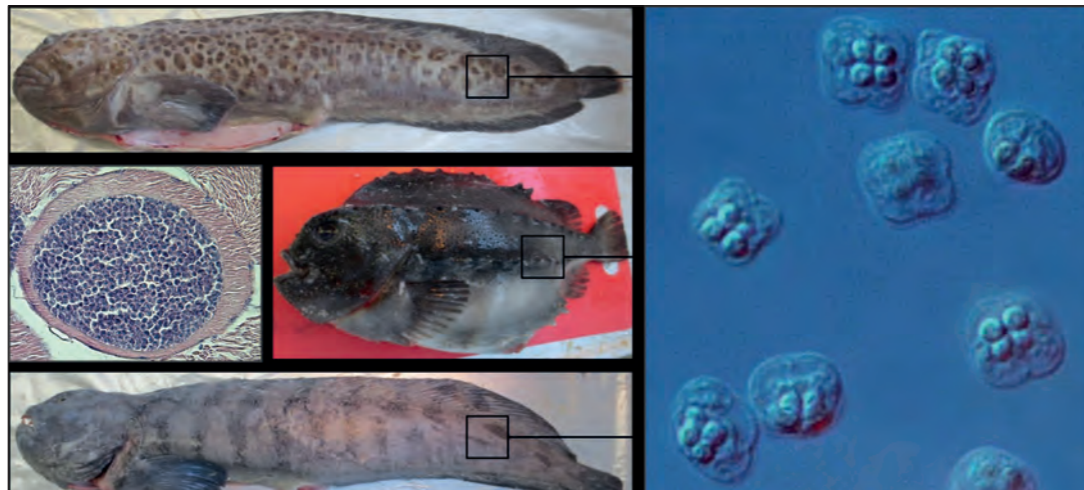
Oliver Effersøe var sýslumaður í Suðuroy.

Keldur

Hálvárligu sýslumansfrágreiðingar, 1830-1903. History.fo
Heðin Brú: Feðgar á ferð. Bókagarður, 1976.
Jens-Kjeld Jensen og Hans Eli Sivertsen: Firvaldar, 155 ymskir firvaldar í Føroyum. Føroya Skúlabólagrunnur, 2010.
H. J. J. Sørensen: Endnu nogle bemærkninger om Færøerne, 1859.

Andreas Weihe: Úr Sögu og søgn, 1933.
Frøði 1993/2: Grasormar, 1993.
Theodor Hansen: Náttúrusøga. Dyr og plantur, 2005.
Sunda kommuna. Sunda.fo
Føringatíðindi, 1892.
Tingakrossur, 1934.
Dagblaðið 1935 og 1970.

Mynd 4: *Kudoa islandica*, ið er funnin í rognkelsi, lira og steinbíti. Her síggjast 4 eins stórir sporar í hvørjum spora-hylki. Kelda: Árni Kristmundsson

KUDOIA Í FISKI

– so fært tú súpan!

Dánjal Petur Højgaard
danjalph@gmail.com
lífvørðingur, ph.d.

Makrelur er heilsugóður fiskur, ið fólk fegin vilja hava á matarlepan. Men smáveran *Kudoa* kann við sínari hjáveru órógvva makrelrættin, ið tú hevði ætlað tær.

Fiskasúpan er vorðin vælumtóktur rættur í føroyskari matgerð seinastu fáu árinum. Hyggja vit nakað aftur í tíðina, var hetta ikki so. Kókaði tú fisk, fór soðið vanligu til kúnna – so hon kundi mjólka betur.

Í dag blása aðrir vindar innan matgerðina – kanska serliga, tá ið fiskur stendur á matarlepanum. Føroyingar veiða nóg ymisk fiskasløg, ið eru vælumtókt á matstovum kring heimin.

Eitt fiskaslag, ið føroyingar av álvara eru farnir at útflyta til kræsnar gómar – ella til vanligu brúkaran, ið ger mat heima við hús – er makrelurin.

Hetta fiskaslag er vælumtókt, bæði vegna góðan smakk og heilsugóðar eginleikar. Føroyski útflutingurin av makreli er nógv vaksinn seinnu árinum – og hevur alt hetta sína søgu, ið ikki verður víðgjørd í hesi grein. Í Evropa eru eisini onnur lond, ið framleiða ymsar makrelvørur – ella útflyta fiskin heilan – frystan. Hetta seinna hava føroyingar higartil eisini gjørt fyri tað mesta.

Bleytur makrelur

Tá ið tú framleiðir frystar fiskavørur, er alneyðugt, at øll framleiðsluáttir eru toppoptimerað, líka frá varisligari veiðu í sjónum, snarkøling umborð og til snarfrysting í landi. Keyparar, ið taka ímóti tílfari hágóðskaðari,

frystari fiskavørur sum makreli, hava tó ein felags trupulleika. Viðhvørt gerst makrelurin fullkomiliga bleytur (Mynd 1) og uttan tann vanligu fastleikan.

Hví hendi hetta? Vánalig viðferð umborð ella í landi? Svárið er nei! Orsökini vísir seg at vera ein elalítil verð, av slektini (genus) *Kudoa*. Kannar tú tann bleyta makrelin undir sjóneyku, finnur tú eitt slag, ið nevnist *Kudoa thyrssites* (Mynd 2). Hetta slag kemur á gátuføran hátt inn í makrelin og endar í vøddunum. Fer at nærast, og tá ið mongdin av sporum er vorðin stór, er vandi á ferð. Hetta hendir mest hjá stórum makreli (omanfyri umleið 400 g, 6-8 ára gamal). Sjálv tann væl hagreiddi og væl frysti makrelurin, sum er fongdur við *Kudoa thyrssites*, gerst so mikið bleytur á matstovuborðinum ella køksborðinum, at her býður ikki bótur: her sæst meira fiskasúpan heldur enn vakrir fiskavøddar!

Hvat ger *Kudoa* við fiskin?

Tá ið frysti fiskurin tíðnar aftur – og ávís mongd av *Kudoa thyrssites* er í vøddunum – byrjar sjálsodningin av vøddunum. Enzym, t.e. kveikar, sodna fiskin spakuliga, soleiðis at pH'íð (súrleikin) lækkar. Tá ið pH'íð er komið niður um 5,5, fer kveikin cathepsin í *Kudoa thyrssites* í gongd (Arne Levsen: *The Kudoa thyrssites-*

problem, framløga) Hesin kveiki sundurliðar proteinini í vøddanum. Bygnaðurin fer skjótt – og knappliga hevur tú tjúkka „fiska-súpan“ á borðinum! Hetta er ein ikki ókendur trupulleiki, tí fyrbrigdið er kannað hjá makreli í langt áramál. Í Noreg hevur dr. Arne Levsen síðani 2003 staðið fyri slíkum kanningum. Í Føroyum hevur Havstovan kannað makrel úr føroysku veiðuni frá 2015. Úrslitini minna nógv um norsku úrslitini: á einstøkum økjum eru millum 1 og 14 % av fiskinum infiserað við *Kudoa thyrssites*. Makrelvinnan kann tí av og á fáa endurgjaldskrøv fyri ávísan part av selda fiskinum, men higartil hevur føroyska vinnan tó ikki fingið stórvægis meín av hesum.

Hvussu við øðrum fiskasløgum?

Tað er ikki bert makrelur, ið fær slektina *Kudoa* í seg. Upprunliga varð tað fiskaslagið „snoek“ (*Thyrssites autumn*), sum m.a. verður veitt kring Suðurafrika, ið av fyrstantíð vísti seg at hava *Kudoa thyrssites* í sær. – Fiskurin gjørdist bleytur. Onnur fiskasløg kring allan heimin hava síðani víst seg at hava onnur sløg av slektini *Kudoa* Meglitsch, 1947 í sær. Funnin eru higartil oman fyri 100 ymisk sløg. Av hesum kunnu nevnast *K. hexapunctata* og *K. septempunctata* (Mynd 3). Hesi bæði sløg hava elvt til magailsku hjá fólkum í Japan. Higartil eru ikki dømi um, at *K. thyrssites* hevur elvt til sjúku hjá fólkum.

Eisini rognkelsi, liri og steinbítur í Íslandi eru fongd við einum nýliga lýstum slag: *Kudoa islandica n.sp.* (Mynd 4), sum Kristmundsson og Freeman (2014) hava funnið.

Kudoa thyrssites er eisini funnin í aldam laks

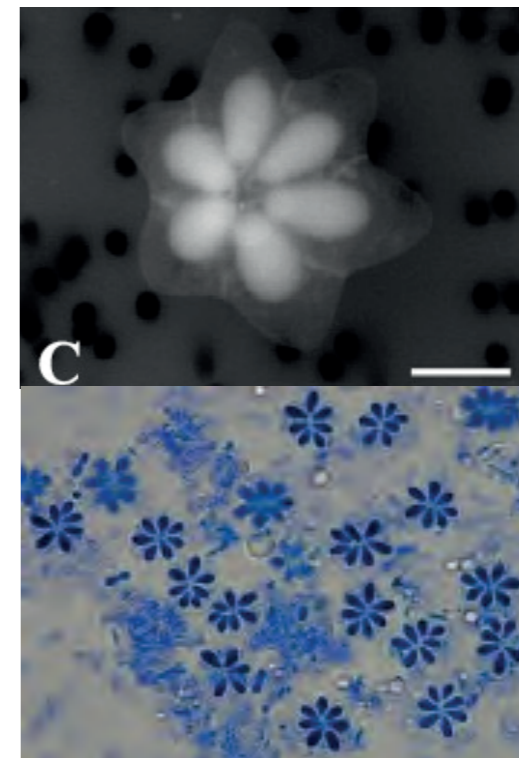
Kyrrahavsmegin í Kanada hava verið stórir trupulleikar við *Kudoa thyrssites* í aldam laks. Í Evropa hevur hetta tibeitur ikki víst seg at koma í aldam laks; men móguleikin vil altíð vera til staðar. Av tí at t.d. alilaksur vanligu er bert stutta tíð í sjónum (1-1½ ár), eru tó sannlíkindini lág, tí vanligu skal *K. thyrssites* hava meira enn fimm ár fyri at gera um seg í t.d. makreli. Mynd 5 sýnir, hvar á jørðini *Kudoa thyrssites* er funnin í fiski.

Kanningar av føroyskum makreli

Í árunum 2017 og 2018 kannaði Havstovan føroyskt veiddan makrel fyri *K. thyrssites*. Munur er á teim ymsu veiðikjunnunum, eins og árstíðin eisini sýnist at hava týðning. Við tað, at ferðamynstrið hjá makrelinum ikki er heilt tað sama frá ári til ár, er væntandi, at *Kudoa*-infektiónin eisini fer at vera skiftandi. Men fáa vit ein bleytan makrel á tallerkin, vita vit nú og í framtíðini, hví soleiðis er!

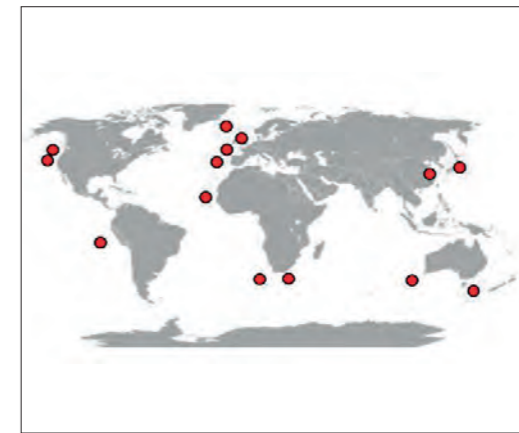
Mynd 1: Til vinstri nýveiddur makrelur, har pH liggur millum 7,0-6,5. Til høgru bleytur makrelur, har pH er niðanfyrir 5,5. Kelda: Arne Levsen

Mynd 3: Ovast *Kudoa hexapunctata*, har seks sporar eru í hvørjum hylki; funnin í tunfiski *Thunnus orientalis*. Niðara myndin er av *K. septempunctata*, í aldam flatfiski úr Japan, *Paralichthys olivaceus*.

Heimildir:

- Árni Kristmundsson, Á og Mark Andrew Freeman, M.A. (2014): Negative effects of *Kudoa islandica n. sp.* (Myxosporidia: Kudoidae) on aquaculture and wild fisheries in Iceland. *International Journal for Parasitology: Parasites and Wildlife* 3 (2014) 135–146
- Højgaard, D.P. (2016): *Kudoa* í Makreli. *Sjóvarmál* 2016, s. 10-11
- Højgaard, D.P.; Salter, I. & Homrum, E. 2020. Investigations on *Kudoa thyrssites* (Cnidaria), from the Faroese fishery on mackerel, *Scomber scombrus* Grein, í umbúna til Fróðskaparrít, í 2020
- Levsen, A. 2015. A review of *Kudoa* species (Myxozoa, Multivalvulida) affecting seafood quality, with emphasis on *K. thyrssites* in Atlantic mackerel (*Scomber scombrus*). Levsen, A. The *Kudoa thyrssites*-problem. Framløga. National Institute of Nutrition and Seafood Research (NIFES) *Journal of Fisheries Science and Technology. Special Issue*, pp. 3-9. Nha Thrang University.
- Levsen, A., Jørgensen, A og Mo, T.A. 2008. Occurrence of postmortem myoliquefactive kudoosis in Atlantic mackerel, *Scomber scombrus* L., from the North Sea. *Journal of Fish Diseases* 31:601-611

Mynd 5: Yvirlitið vísir hvar *Kudoa thyrssites* er funnin í heimshøvunum.

Orðgrundað bending og korona

HEILBREGÐIN GRAMMATIKK ELLA FORFALL?

Hjalmar P. Petersen
hjalmar@setur.fo
professari í málvísindum
Føroyamálsdeildin

Í hesum lítla stubbanum verður komið inn á innlænt navnorð, sum enda við sjálvljóði. Teirra millum eru „liga“, „burka“, „pitsa“ og „korona“. Eg umrøði mest navnorðið „korona“; hugt verður at, hvat fyri kyn, hetta orðið hevur, og síðani skal eg stutt koma inn á stovnsbending og bendingarstovnar, tí hetta er tað, sum vit vanligu hava í føroyskum. Eg skal siga nakað um, hvat eyðkennir bending, og so neyvari viðgera formar sum „koronaina“, „koronaini“, har sum spurt verður, um hetta er heilbregðin grammatikk, ella um hetta er fullkomin órøkt og snertur fyri føroyska mállæru.

Tvey heiti eru grundleggjandi í hesum stubbanum. Annað er stovnsbending og hitt er orðgrundað bending. Fyri fyrst skal bara sigast, at stovnsbending er í „arm-“, har -ur, -0, -i, -ar, -um endingarnar eru lagdar aftur at stovninum í bending. Her er „arm-“ tann eindin, tann stovnurin el. grundvøllurin, sum bendingarendingarnar eru lagdar afturat, og „arm-“ kann ikki standa einsamalt. Í orðaformi sum „koronaini“ er alt orðið tað, sum verður brúkt í bending; tað merkir, at bendingarendingarnar verða lagdar aftur at orðinum „korona-“, og hetta er orðgrundað bending. Hetta orðið kann tó hava stovnsbending, sum í „koron-u-na“ har stovnurin er „koron-“.

Korona. Kvennkyn ella hvørkikyn?

Kyn kemur bara fram á teimum viðsettu orðunum, (Hockett 1958: 231). Hoyrir tú /ur/ einsamalt, so kann hetta vera „ur“, ella „urð“. Standa kenniorðini, „ein,/, „eitt“, og lýsingarorð frammanfyri, sæst alt fyri eitt, at /ur/ er kvennkyn í „ein nýlopín urð“ og hvørkikyn í „eitt nýtt ur“. Tað eru orðini frammanfyri,

sum vísa kynið, og tað vísir, at kynið bert kemur fram við teimum viðsettu orðunum.

Fremmand orð kunnu hava fleiri enn eitt kyn eina tíð, men tað er allarhelst soleiðis, at sami málbrúkarin bara hevur eitt kyn av orðinum. Zieseler (2017) vísir eitt áhugavert dømi frá teldusamskifti á netinum. Tvey skifta orð um millum annað orðið *patch*. Fyrst hevur persónur A hvørkikyn av orðinum *patch*. Í samrøðuni nýtir persónur B kallkyn, og A skiftir yvir til kallkyn, *patchin*, men seinna í samrøðuni nýtir A aftur hvørkikyn, sum hann brúkti upprunaliga. Tað merkir, at viðkomandi hevur veruliga hvørkikyn í hesum orði, men hevur lagað seg til B bara ta einu ferðina og brúkt kallkyn.

Í fyrstuni orðið *korona* kom inn í føroyskt, sóust formar sum hesir:

- (1)a. Tiltøk í samband[i] við korona.
- (1)b. tiltøkini móti korona.

Her sæst ikki, hvat kyn orðið hevur, tí einki viðsett orð vísir kynið. Enn eru ikki nógv dømi av netinum,

har tað kemur fram, hvat kyn orðið hevur, men hesi eru so:

- (2)a. Korona er gjørt av teimum, fyri at krýna anti-christ (14. apr. 2020; fkj.fo).
- (2)b. Latið nú „Koronaina“ fjara burtur (2. apríl, 2020; dagur.fo)
- (2)c. Men av koronaini er programmið... (2. juli, 2020; vp.fo)
- (2)d. ...at taka dystin upp við koronuna (19. juni, 2020; dimma.fo)

Í (2)a er týðliga talan um hvørkikyn, tí „gjørt“ stendur í hvørkikyni og er umsagnarliður til grundliðin „korona“. Í dømunum (2)b til (2)d er „korona“ kvennkyn, sum sæst á teirri bundnu bendingarendingini, til dømis (2)c „korona+ini“, har „-ini“ er tann bundna endingin í hvørjumfalli í eintali í kvennkyni.

Tað er ikki lögð, at nýggj orð kunnu hava ymisk kyn í eini skiftitíð eins og „korona“, sum skiftir millum hvørkikyn og kvennkyn. Hetta er víst við „patch“ omanfyri, siggj eisini Zieseler (2017).

Eyðkenni við bending

Tað, sum kemur í hesum pettinum, er av týðningi fyri, hví bendingar sum „koronaina, koronaini“ eru líka so rættar sum veik bending, t.e. „koronuna, koronuni“. Hetta merkir, at um eyðkenni, ið eru við bending, ganga við formum sum „koronaina“ og „koronaini“, eru hesir formar ikki tekin um málsligt forfall, men tekin um eina dynamiska grammatikk, sum virkar. Og týðningarmiklari: formarnir skulu góðkennast!

Bending er tað avmarkaða talið av formum, sum eitt leksem hevur. Hetta kann sigast eitt sindur einfaldari, hóast tað ikki er fullkomiliga eftir bókini. Men hugsa um eitt leksem sum orðabókaformin TÍÐ, og hetta leksemið hevur avmarkaðar formar sum [tíð, tíðin, tíðina, tíðini, tíðir, tíðirnar, tíðum, tíðunum].

Bending er obligatorisk. Í hesum liggur, at syntaksin krevur av til dømis navnorði sum „tíð“, at tað skal hava tal, fall, kyn og vera bundið ella óbundið. Er talan um sagnorð, so er kravið, at tey skulu hava „persón“, „tíð“ og „hátt“ millum annað.

Bending er systematisk og reglulig, og tað sæst í tí, at allir puntarnir í bendingardøminum eru fyltir, sbr. dømið við „tíð“, sum hevur puntarnar [tíð, tíðin, tíðina, tíðini, tíðir, tíðirnar, tíðum, tíðunum] fyltar út.

Bending er produktiv, og tað vil siga, at nýggj orð í vissum flokki (t.d. „pitsa“), fara at fáa allar tær bendingarendingar, sum eru í hesum flokki (tað

bendist sum „tíð“, „náð“). T.v.s., at vit hava talbær navnorð, sum enda við einum sjálvljóði sum „tíð“ /tui/, „náð“ /noa/. Hesi hoyra til triðja flokki í kvennkyni, og hava formin „tíðir“, „náðir“ í fleirtali. Nýggj orð, sum enda við sjálvljóði eins og „pitsa“ fáa somu bending sum „tíð“ /tui/ og „náð“ /noa/. Tí hevur orðið „pitsa“ bendingarformar sum „pitsaina“ = „náðina“ og „pitsairnar“ = „náðirnar“. Tað er í hesum skilningi, at bending er produktiv.

Bending er gjøgnumskygd, soleiðis at skilja, at sjávt um vit hava óregluliga bending sum „tonn“ : „tenn“, so er [TAL:FLEIRTAL] gjøgnumskygt, tí hetta teljandi navnorðið skal hava fleirtalsform (Spencer 2013: 40-41).

Føroysk stovnsbending, bendingarstovnar og orðgrundað bending

Føroyskt hevur stovnsbending. Tað skal skiljast soleiðis, at vit hava vissar bendingarendingar t.d. í kallkyni fyri fyrstu bending. Talan er um -ur, -0, -i í eintali og -ar, -um í fleirtali í óbundnum formum. Hesar bendingarendingar hava ein stovn „arm-“, sum verður brúktur sum grund, also stovnur, undir bending. Stovnurin er tað, sum verður nýtt at byggja á, tá ið bent verður, og bending kann broyta stovnin sum „arm+ur“ og „ørm+um“. Her hava vit tveir bendingarstovnar, „arm-“ og „ørm-“. Stovnurin er eitt relationelt heiti, tí eitthvørt er bara stovnur í sambandi við eina morfologiska reglu.

Eitt eyðkenni við føroyskari bending er, at vit hava mangan fleiri bendingarstovnar, sum teir júst nevndu. Annað dømi er „oyggj-“ og „oy-“ sum eru í „oyggjin“, „oy+nna“, „oy+nni“.

Í dømunum í (2)b til (2)d eru formarnir „koronaina“, „koronaini“ og „koronuna“. Talan er um tvey bendingarmynstur. Í „koronaina, koronaini“ bendist orðið, sum fram fer at koma týðiligari seinna, sum eitt navnorð í triðja flokki í kvennkyni. Í (2)c bendist „koronuna“ veikt, t.e. sum „konuna“. Eitt annað kemur eisini fram í hesum formum. Í „koronaina“, „koronaini“ er talan um orðgrundaða bending, sum merkir, at alt orðið er grundvøllurin undir bending, t.d. „korona+ini“. Í (2)d, „koronuna“ er talan um stovnsbending, sum merkir, at stovnurin er „koron-“, sbr. stovnin „kon-“ í „kona“. Tað er aftur at stovninum „koron-“, at bendingarendingin er lögð í „koron+u+na“.

Zieseler (2019) hevur kannað innlænt orð, sum enda við sjálvljóði, t.e. orð eins og „pitsa, burka, analogi haiku...“ og mong onnur. Hon vísir, hvussu tey verða stavað í netsamskifti, og hvussu tey verða tikin upp í bendingarskipanina. Hon fann fram til,

Kvennkyn	Kvennkyn	Kvennkyn	Ending	
Eint. Hvrf.	<i>pitsain</i>	<i>koronain</i>	<i>náðin</i>	/ (j)in/
Hvnnf.	<i>pitsaina</i>	<i>koronaina</i>	<i>náðina</i>	/ (j)ina/
Hvmf.	<i>pitsaini</i>	<i>koronaini</i>	<i>náðini</i>	/ (j)ini/
Flt.				
Hvrf./hvnnf.	<i>pitsair</i>		<i>náðir</i>	/ (j)ir/
Hvmf.	<i>pitsaum</i>		<i>náðum</i>	/ (v)un/

at fólk kundu nýta stavhættir sum „pizza'ini“, „liga'ini“, men eisini við -ð sum „ligaðini“, „ligaðir“, og fólk hava bindistriku „pitsa-um“ og „burka-um“. Eisini eru formar uttan nakað ímillum bendingarendingina og orðið, t.e. „koronaini“, sbr. dømini í (2)b og (2)c. Ein høvuðsniðurstøða hennara var, at fólk yvirhøvur nýta orðgrundaða bending, t.e. júst formar sum „pitsairnar“, har grundvøllurin aftan fyri bending er alt orðið: „pitsa“, og hon nevnir, hvussu týðningarmikið tað er at góðtaka hesar formar. Tað er t.d. gjørt í Petersen (2020).

Fyrst „korona-“ síðan „korona-a“

Tá ið fyrst varð tosað um „korona“, vóru fleiri samansetingar, og millum teirra finna vit „koronakonsert“ og „korona virus“. Í hesum seinna føri er samansetingin enntá ikki skrivað sum eitt orð. Hesi orð kunnu vera beinleiðis lán eins og „sjokulátapláta“ og „sofaborð“, sum ikki hava tann vanliga formin í kvennkyni. Tað er, at eins og „gent+u+bátur“ skuldu vit havt „sof+u+borð“, „sjokulát+u+plátu“.

Í hesum samansetingunum, „koronakonsert“, koronavirus, sofaborð, sjokulátapláta“ er alt orðið (t.e. tað fyrri) brúkt í samansetingini, og tað sæst týðiliga í „...av koronaávvum“. Hetta kann ikki vera ein kopiering av donskum ella enskum, sum „koronavirus, koronakonsert“ móguliga kann vera, tí orðið „ávvum“ er bara til í føroyskum og eina ferð í norrønnum í Lokasenu 3 í Edduni (Petersen, 2013). Tað merkir, at „koronaávvum“ er ein samanseting, sum er gjørd eftir reglum fyri samanseting í føroyskum.

Í „koronaávvum“ og bendingardømmum sum „latið nú koronaina...“ og „... men av koronaini“ er talan um orðgrundaða bending, t.e., at alt orðið er aftanfyri: „korona-ina“, „korona-ini“, og fólk hava her ikki nýtt stovnsbending: „koron-u-na“, „koron-u-ni“.

Hvønn form hefur orðið so havt í huganum á fólk uppriðaliga?

Tað er avmarkað, hvat er at finna á netinum, men tann 16. mars 2020 tosar Málráðið um „koronuna“. Eg taki ikki hesar formar heilt fyri fullt í hesum greinarstubby, tí talan er um tilvitaða broyting inn í veika bending. Tann 2. apríl skrivir onkur „koronaina“ og 2. juli sæst formurin „koronaini“.

Hetta bendir á, at fólk hava brúkt orðgrundaða bending, áðrenn tey tilvitað fara at brúka veika kvennkynsorðabending. Orðið bendist júst sum navnorð, sum enda við sjálvljóði. Talan er um triðja flokk í kvennkyni.

Ein stutt viðmerking til, hví klombur er um (v) í „Ending“. Í *náð* er -j og -v blivið partur av stovninum, sum merkir, at bendingarstovnarnir eru /noaj-/ (*náðin*, *náðina* ...) og /noav-/ (*náðum*). Her er talan um stovnsbending, men í „korona“ er alt orðið brúkt, t.e. orðgrundað bending, og hetta er alt í sama bendingarflokki. Tá ið vit hava /koronajin/, /pitsavum/, so eru [j] og [v] innskotini ein nýggji, fonologisk regla í føroyskum. Hendan regla er, at hesi ljóð koma inn í ljóðgløpp eftir herðingarveikt sjálvljóð framman fyri -i ella -u.

	Orðgrundað bending	Stovnsbending
Hvrf.	<i>korona+in</i>	<i>koron+a+n</i>
Hvnnf.	<i>korona+ina</i>	<i>koron+u+na</i>
Hvmf.	<i>korona+ini</i>	<i>koron+u+ni</i>

Málforfall ella heilbregðin grammatikk?

Um vit nú taka afturíftur sumt av tí, sum eyðkennir bending, er tað:

- at nýggj orð í vissum flokki fáa allar tær bendingarendingar, sum eru í hesum flokki, og annars formar, ið hetta bendingardømi hefur. Tað merkir, at bending er produktiv.
- bendingin er systematisk og reglulig, sum sæst við at allir puntar í bendingardøminum hava vissan form.

Tann orðgrundaða bendingin í mynd 1 er produktiv, tí hon fer í vissan flokk, og hon fær allar tær bendingarendingar, sum eru í hesum flokki. Hon er systematisk og reglulig. Tað sæst týðiliga, tá ið farið verður ígjøgnum allar bendingarnar, ið settar eru upp í mynd 1.

Um orðgrundað bending av hesum orði verður borin saman við stovnsbending, so sæst, at tann orðgrundaða bendingin er gjøgnumskygdari:

Tann orðgrundaða bendingin í mynd 2 (og mynd 1) er sostatt dømi um eina heilbrigda grammatikk, sum virkar eins og hon skal. Gev gætur, at tað eru endingarnar, sum hava áhuga! Fólk nýta gjøgnumskygdar formar (og tí orðgrundaða bending), og tey

nýta triðja flokk í kvennkyni, tí hesin flokkur er opin og produktivur, tá ið talan er um kvennkynsorð. Tí ber ikki til at tosa um hesar formar sum málsligt forfall. Í øllum førum eru tær røttu bendingarendingarnar, sum verða lagdar afturat, og tað er tað, sum hevur størstan týðning.

ð-bendingin

Millum dømini frá arbeiðinum hjá Zieseler (2019) vóru *ligaðir*, og har vóru dømi við apostroff, *pits'aini* og bindistriku, *liga-ini*.

Spurningurin er so, hvat gerast skal við hesar formar. Bókstavurin -ð er søguliga treytaður í føroyskum, og tí kann stavihátturin ikki vera í *ligaðir*. Her er tað ljóðið /j/, sum ger, at fólk skriva -ð. Tey vita, at vit hava *náðir* og skriva tí *ligaðir*.

Hesar orðgrundaðu bendingar, sum eg her havi umrøtt, eru partar av føroyskum. Tað er fult av dømmum við slíkum bendingum, so hetta er ikki tikið úr leysum lofti. Formarnir eru í málinum og skulu ikki lúkast burtur. Tað er serliga, tí fólk skulu kenna seg aftur í sínum egna máli. Men ein fastur staviháttur skal veljast. André Niclasen (1992) hevði ein týðningarmiklan boðskap um, at „tað ikki skal vera nakar tvingisil í málrøktini“, og tað er av stórum týðningi, at hesar bendingar verða góðtiknar, og tað ber væl til at hava bæði mynstrini, sum eru í mynd 2.

Tilvísingar

Hockett, C.F. 1958. *A Course in Modern Linguistics*. Macmillan: New York.
 Niclasen, A. 1992. Hin skeiva málrøktarakósín. *Málting 4: 2-11*.
 Petersen, H. P. 2013. *Ávvum* í færøsk og áfu í norrønt. *Íslenskt mál* 35: 155-160.
 Petersen, H. P. 2020. *Føroysk mállæra I. Kyn, orðmyndan og bending*. Nám: Tórshavn.

Spencer, A. 2013. *Lexical Relatedness. A Paradigm-based Model*. Oxford University Press: Oxford.
 Zieseler, L. 2017. Hey nørder! Investigating Faroese-English Language Contact in Computer-Mediated Communication. *Fróðskaparrit* 64: 35-66.
 Zieseler, L. 2019. *On the Integration of Non-Native Nouns in Faroese*. Doktoraritgerð. Universitetið í Greifswald.

Mynd 2. Orðgrundað bending og stovnsbending.

ÁRSINS MIÐLAHEIÐURSLØN TIL DEBES H. CHRISTIANSEN

Eingin ivi var hjá dómsnevndini: Debes Hammershaimb Christiansen, deildarleiðari á Heilsufrøðiligu Starvsstovuni og granskari, hevur uppið miðlaheiðurslønina hjá Granskingarráðnum 2020.

Heiðurin varð latin honum 6. november í Kongshøll, har vísindavøka var allan dagin.

Bergur D. Hansen, dekanur á Setrinum, sat í dómsnevndini saman við Jón Brian Hvidtfeldt, formanni í Føroyskum Miðlafólki og Dagmar Joensen-Næs frá Granskingarráðnum.

Bergur nevndi gávumildni í síni grundgeving fyri at geva Debes Christiansen heiðurslønina. Debes Christiansen hevur ikki bara gjørt stóran mun í stríðnum móti koronusmittuni, hann hevur eisini gávumilt greitt almenninginum frá í føroyskum og alheims miðlum, segði hann.

Debes Christiansen sigur, at dreymurin er at kunna lata landslækninum lisnan arvastrong av einstøku smitturoyndunum innan 12 tímar.

- Um vit innan 12 tímar kunnu siga við landslæknin, at ein smitta er nýkomin ella longu var her frammanundan, so seta vit ferð á sporingina og gera hana nógv neyvri og við minni arbeiðsorku, sigur hann.

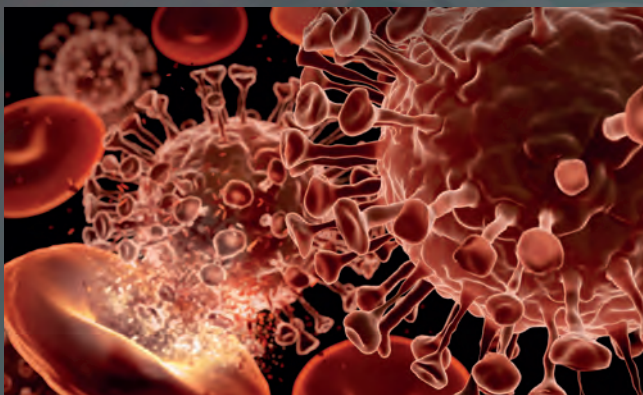
Brynhild Thomsen, kunningarfolk á Fróðskaparsetri Føroya, spurdi Debes Christiansen um tað passaði, sum hon hevði hoyrt, at tað var hann, sum bjargaði Føroyum á vári 2020.

Debes smílist eitt sindur ivasamt og suffaði. Men so ressaðist hann við.

- Jú, tað passar á tann hátt, at høvdu vit ikki havt kanningarskipanina klára, so høvdu vit verið noydd at sent royndirnar til danska Serumstovnin, og tað hevði havt seinkingar og avleiðingar við sær. Serliga tá vit so fingið nokk so nógva smittu, sigur hann.

Altjóða miðlar hava skrivað nógv um Debes Christiansen seinastu mánaðirnar. Tað er ein góð søga, at ein veterinerur – hann arbeiðir vanliga við sjúkum í alilaksi – í pinkulingalandi í Norðuratlantshavi megnaði at stápla koronukanningarskipan upp, meðan stór lond stríddust fyri at fáa tað at rigga.

Hann kundi gera hetta, tí hann hevði royndirnar frá ILA-sjúkuni í laksi stutt eftir aldaskiftið.

Tekstur: Úr tíðindagrein hjá Brynhild Thomsen
Myndir: Brynhild Thomsen

FRØÐI